

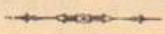
9 (47.956)

Ա-28

Հ Ա Յ Ո Ց

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆԸ

ԸՍՏ ՄՈՄՁԷՆԻ

~~1167~~

1167

~~668~~

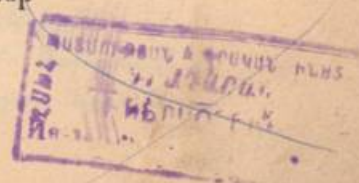
Կազմեց
Գ. ԱԼԹՈՒՆԵԸՆ

Վ.Ա.ՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

1904

ՀԱՅՈՅ ԵՆԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ը Ս Ս Մ Ո Մ Ջ Է Ն Ի

Ե Ր Կ ՈՒ Խ Օ Ս Ք

Պերմանացի նշանաւոր պատմաբան Մովսէսի հռչակն ու պատմաբանական տաղանդն արդէն յայտնի է: Երա «Հոռմէական Պատմութիւն» վերնագիրը կրող քառահատոր գրքից Հայոց պատմութեան վերաբերեալ մասերը թարգմանօրէն քաղուածաբար հանելուս նպատակն է եղել դիւրութիւն եւ յարմարութիւն տալ մեր նախնական պատմութեամբ հետաքրքրուողներին ուսումնասիրել այդ մովսէրջանը, տարով նոցա ընդ սմին մի աչքի ընկնող աղբիւրմանաւանդ որ շատերին ուղղակի անմատչելի է այս մեծածաւալ գիրքը: Մեր պատմութեան վերաբերեալ կտորները թարգմանել եմ՝ բառացի: Չեօրիս տակ եղած գիրքը գերմաներէն ընագրի 7-րդ հրատարակութիւնն էր 1881 թուի:

ԱՂԷՔՍԱՆԳԻ Մակեդոնացու արշաւանքների պատուը նրա նման վաղանցուկ չեղաւ. հետեւանքների կողմից այս մեծ աշխարհակալի թողած հետքը, նրա արշաւանքների արգիւնքը խիստ բաղձազան և ընդարձակ է: Այն օրից, երբ նա իւր միաքն ու սուրն ուղղեց դէպի Ճայրադոյն արևելք, արևելքի համար մի ընդարձակ, միևնոյն ժամանակ բոլորովին անձանօթ ու կենսաբեր հոսանք ըսկսուեցաւ մաքի, բանականութեան հայրենիքից դէպի մարդկութեան վաղեմի, բնական որրանը՝ Ասիան: Այդ հոսանքը գնալով ուռճացաւ և ծաւալեցաւ նուաճելով

Дозволено цензурою 5 Февраля 1904 г. г. Тифлисъ

3291

17332

հետզհետէ անժանօթ ու նոր շրջաններ: Այդ հասանքն հելլենիզմն էր, որ ուր ուր էր դնում, ամեն բան յեղաշրջում էր ու կերպարանափոխում՝ սկզբում արտաքուստ և ապա հետզհետէ նաև ներքուստ: Մի անգամ իւրացնելուց յետոյ ամեն ազգ այնուհետև իւր պարտքն էր համարում՝ արևմուտքից եկած այդ կենսատու կեանքը պահել ու սնունդ տալ նրան իւր մէջ:

Քաղաքական տեսակէտից ևս արշաւանքների հետեւանքը մեծ է լինում: Ասպարէզ են դալիս պետական միջանի նոր կազմակերպութիւններ: Միաժամանակ յառաջանում են բուն Մակեդոնական, Սելևկեան (Ասիա) և Պտղոմէական հզօր պետութիւնները, որոնք որոշ ժամանակից յետոյ թուլանում, անզօրանում են կառավարիչների անշնորհքութեան և գահակալութեան համար վարած քաղմաթիւ կախնների պատճառով: Այնպէս որ Քրիստոսից առաջ Ք. դարում մենք տկանատես ենք պատմական մի խոշոր դարձնութեան, մի կողմից մեծ պետութիւնները հետզհետէ ընկնում, կորցնում են իրանց փայլը, միւս կողմից փոքր ու շատ անգամ՝ վատալ իշխանութիւնները կամաց կամաց զօրանալով նշանաւոր տեղ են դրաւում ասիական պատմութեան մէջ:

Բացի վերոյիշեալ 3 պետութիւններից նուազել և թուլացել էր նաև Պարսից արքաների լայնածաւալ պետութիւնը և թէպէտ Գ. դարու կիսում Պարսկաստանը պարթևների միջոցով դարձեալ ճառագայական դրութիւնից երաւ պարթև Արշակունի պետութեան հիմնադրութեամբ, սակայն դեռ երկար զգալի էր նորա միայ թողած աշխարհակալի հետքերը:

Փոքր ասիական պետութիւններից պատմութեան բեմ են դուրս գալիս և ահագին դեր խաղում Պոնտական և Պերգամոնի փոքրիկ թագաւորութիւնները:

Փոքր պետութիւնների կարգին պատկանում է նաև Հայաստանը, որ այս շրջանում դուրս է գալիս իւր վասալական կէս-հպատակ դրութիւնից և անկախ տէրութիւն է կազմում Արտաշեսեան հարստութեան օրով: Հա-

յաստանն սկզբնապէս արքայից արքաների ընդարձակածաւալ պետութեան մի սատրապութիւնն էր կազմում, որ շատ անգամ անկախ և համարեա ինքնագլուխ սատրապներով էր կառավարւում, և պարսից միապետների գերիշխանութիւնը լոկ անուանական էր: Հայաստանն այդ դրութեան մէջ փոփոխակի բախտով մնում է, մինչև որ հռոմէացիք վերջնականապէս յաղթում ու ջախջախում են Սելևկեանց զօրութիւնը Անտիոքոս Փ. Մեծի օրով (224—187) և ստիպում են բարբոտին ձեռք քաշել արևմտեան Ասիայից: Ահա այդ ժամանակ և մասամբ դրա ազդեցութեան տակ Հայաստանը փոխւում է անկախ՝ քաղաքականապէս ինքնուրոյն պետութեան: Արտաքսիաս և Ջարիադրիս (Զարեհ) դառնում են՝ առաջինը Մեծ Հայաստանում, երկրորդը Փոքր Հայքում — Սոֆէնում՝ նոր՝ բնիկ հարստութեանց հիմնադիրներ 189 թ. Ք. ա. ¹⁾:

Թէ ինչպէս կառավարեցին այս թագաւորները իրանց նորահաստատ պետութեան մէջ և ինչ դեր խաղացին, Մոմզէն չի խօսում ամենեին, մանաւանդ որ Հայաստանն այդ ժամանակ կարևոր տեղ և հետաքրքրութիւն չունէր շրջակայ աշխարհի, մասնաւորապէս Հռոմի շահերի համար: Աննիբալի մահը պատմելիս Մոմզէն հերքում է միայն այն աւանդութիւնը, որ իբր թէ կարթագինայի հերոսը ապաւինել է հայոց այս Արտաքսիաս թագաւորին և նրա խնդիրքով շինել սուել Արաքսի ափին Արտաշատ քաղաքը:

Հռոմէացոց համար Հայաստանն ու նրա թագաւորները կարևորութիւն են ստանում միայն այն ժամանակ, երբ սօքա չբաւականանալով իրանց բաւական ընդարձակ

1) Մոմզէնի մէջ Հայաստանի անունն յիշուում է առաջին անգամ, երբ նա որոշում է եւրոպական ազգերի սկզբնական բնակատեղին և ստում է, որ Եփրատի ափերը, Հայաստանն ու Պարսկաստանը եւրոպական ցեղի սրբան պէտք է եղած լինին, երբ այդ ցեղը միջին Ասիայից դէպի արևմտ-հարաւ շարժուեցաւ: Ք. Ա.

մասով, դուրս են գալիս աշխարհակալութեան յետեից ընկնում և ընդարձակ նուաճումներ անելով բնականաբար ընդհարում հռոմէական շահերի հետ: Այդ պատահեցաւ Մեծն Տիգրանի ժամանակ, որ Արտաքսիասի հիմնած պետութիւնն այնպիսի փառահեղութեան հասցրեց, որի նմանը հայերն այնուհետեւ չտեսնին:

Տիգրանի պատմութիւնը կողք կողքի առաջ է դնում նրա ժամանակակից և դաշնակից Պոնտոսի Միհրդատ թագաւորի պատմութեան հետ¹⁾: Միհրդատ (130—63) դուրս գալով պոնտական իշխանութեան նեղ սահմաններէից, մի պատկառելի պետութիւն է կազմում Փ. Ասիական մանր տէրութիւններից և Փոքր Հայքն ևս կախման մէջ է դնում Պոնտոսից: Սակայն նրա համար աւելի կարևոր էր այն, որ նա սերտ դաշնագրութեան մէջ մտաւ Մեծն Հայաստանի թագաւորի հետ: Նա ոչ միայն իւր կլէտպատրա ազկիան կնութեան տուաւ Տիգրանին, այլ և իսկապէս նա էր, որի աջակցութեամբ Տիգրանն Արշակունեաց (պարսից) տիրապետութիւնից ազատուեցաւ և նոցա տեղը բռնեց Ասիայում: Թւում է, թէ նոքա պայմանաւորուեցան, որ Տիգրանն Ասորիքն ու Միջին Ասիան, իսկ Միհրդատը Փ. Ասիան ու Սև ծովի ափերը նուաճեն և այդ գործում իրար փոխադարձաբար պէտք է օգնէին: Անկասկած այդ միաբանութեան բուն պատճառը աւելի գործունեայ և ընդունակ Միհրդատն էր, որ մտածում էր դրանով իւր քամակն ապահովել և մի զօրաւոր դաշնակից ձարել²⁾:

1) Կննդեա Միհրդատի ներքին ու արտաքին կեանքի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ենք գտնում Մոմգէնի մէջ, Տիգրանի մասին ընդհակառակը՝ համեմատած նրա երկարատեւ ու բազմազան թագաւորութեան հետ, շատ քիչ բան կայ: Այս հանգամանքը թերեւս կարելի է բացատրել մասամբ ազբիւրների բացակայութեամբ, ապա թէ ոչ Մոմգէն անշուշտ կը գրէր այդ մասին, որովհետեւ հէնց հռոմէական պատմութեան տեսակէտից ևս կարևոր էր դա:

Գ. Ա.

2) Տես II հատոր, երես 275:

Այնուհետեւ այդ դաշնակցութիւնը նրանով արտայայտուեցաւ, որ Տիգրան մի քանի անգամ հայկական զօրքերով Կասպազովկիա մտաւ այնտեղ թագաւորեցնելու իւր դաշնակցի թեկնածու Արիարթին (Ariarathes), մինչդեռ հռոմէացիք հակառակ լինելով Միհրդատեան ազդեցութեան զօրանալուն, ցանկանում էին Արիարտիանի թագաւորութիւնը:

Երբ նոր զօրացած Միհրդատ մի ընտիր բանակ է կազմում (որի մէջ կային և հայեր) ու արևմուտք արշաւում, հասնում նոյն իսկ Յունաստան, հռոմէացիք Սուլլային արևելք են ուղարկում: Սուլլան Առաջին Միհրդատեան պատերազմը փառաւոր յաջողութեամբ գլուխ է բերում և Փ. Ասիոյ կառավարութիւնը իւր տեղապահ Լուկուլլոսին յանձնելով հռոմ է դառնում: Միհրդատ ստիպուած էր ձանաչել հռոմէական ոյժի գերիշխանութիւնը և ընդունել նոցա առաջարկած դաշը 81 թ.¹⁾

1) Մոմգէն համառօտակի մէջ բերելով Մ. Սորենացուց Բ գրքի ԺԱ—ԺԳ գլուխների բովանդակութիւնը՝ մի քանի խօսք էլ աւելացնում է, որի մէջ երևում է նրա հայեացքը Մ. Սորենացու և ընդհանրապէս արևելեան ազբիւրների մասին. «Այս պատմութեան մէջ (վերոյիշեալ գլուխները) առանց դժուարութեան կարելի է գտնել Առաջին Միհրդատեան կռուի մանրամասնութիւնները: Բայց ամբողջ պատմութիւնը պարզապէս խառնուած, օտար յաւելումներով ճոխացրած է և յատկապէս հայրենատիրական միտումով փոխած է Հայաստանի վրայ: Յետագայում բոլորովին նոյն ձանապարհով Կրասոսին յաղթելը հայերին է վերագրած: Այս արևելեան տեղեկութիւններին պէտք է մեծ զգուշութեամբ վերաբերուել հէնց նրա համար, որ դոքա զուտ ժողովրդական-ազգային զրոյցներ չեն, այլ մասամբ Յովսեփոսից, Նևսերիոսից և այլ՝ Մ գարում քրիստոնէաներին լաւ յայտնի ազբիւրներից-ձուլուած են հայկական աւանդութիւնների հետ ի մի, մասամբ էլ յունական պատմական զրոյցներից և անկասկած Մովսիսի հայրենատիրական սպուն էլ շատ բան զոհ զնացած է: Ինչքան էլ որ մեր արևմտեան ազբիւրները պակասաւոր լինին, արևելեան ազբիւրներին զիմքը այսպիսի և այլ դէպքերում (ինչպէս անում է այդ անքննադատ Սէն-Մարտէնը), աւելի ևս դորձը կը մթնացնէ»:

Հռոմէացոց Միհրդատի հետ կռած դաշինքը գոնէ արտաքուստ չէր վերաբերում Տիգրանին, իսկ Տիգրան հեռագհեռէ զօրանում էր և առաջ գալիս. նա վերջը խիստ սպառնական գիրք բռնեց Հռոմէական տէրութեան նկատմամբ: Վերջինիս և Պոնտոսի ու Հայաստանի թագաւորները մէջ եղած լարուժը ոչ միայն չէր թուլանում, այլ և գնալով աւելի զօրեղանում էր: «Հայաստանի թագաւոր Տիգրանն անխնայ կերպով նուաճումներ էր անում: Պարթևները, սրոնց պետութիւնն արդէն քայքայուել էր այդ ժամանակ ներքին անկարգութիւնների պատճառով երկաքարտե վէճերի համար, աւելի ու աւելի Ասիայի ներսերը մղուեցան: Հայաստանի, Միջագետքի և Իրանի մէջ ընկած երկիրներից Կորդուէնը (Հիւսիսային Քիւրդիստան, Կորդուաց աշխարհ), Ատրոպատենական Մարաստանը պարթևական իշխանութեան տակից ելնելով դարձան Հայկական աւատական թագաւորութիւններ և Նինուէի տէրութիւնը (Մոսուլ) գոնէ առ ժամանակ ստիպուած եղաւ Հայոց գերիշխան հովանաւորութեան տակ մտնել: Միջագետքում ևս, յատկապէս Մծբնի (Nisibis) մէջ և նրա շուրջը Հայկական տիրապետութիւնն հաստատուեցաւ: Միայն ինչպէս երևում է, հարաւային՝ մեծ մասամբ ամայի մասին չտիրեց այս նոր մեծ արքան և յատկապէս Տիգրիսի վրայ Սելևկեա քաղաքը նրան հպատակութիւն ցոյց չտուաւ: Եդեսիայի կամ Օսրոէնի (Osroene) իշխանութիւնը նա յանձնեց արաբական շրջանիկ ցեղերից մէկին, որ նա հարաւային Միջագետքից այստեղ բերաւ ու բնակեցրեց, որպէս զի այդ ցեղի միջոցով Սփրատի վրայ յով անց ու դարձն ու առևտրական մեծ պոզոտան ձեռք ձգի: ¹⁾

¹⁾ Եդեսիայի իշխանութիւնը, որի հիմնարկութիւնը ըստ տեղական ժամանակագրութեան 134-ին է եղել մի փոքր ժամանակից յետոյ անցնում է Արգարի և Մաննայի Արաբական հաստատութեան ձեռքը, որոնց պատահում ենք մենք յետագայում: Այդ հանգամանքը պարզապէս կապ ունի այն բաղամասիւ աւրաբների գաղթականութեան հետ, սրոնց Տիգրան Մեծ բերաւ

«Սակայն Տիգրան չբաւականացաւ միայն Սփրատի արևելեան ափերը նուաճելով: Ամենից առաջ Կապադովկիան էր նրա յարձակման նպատակակէտը, և այդ անդէն ու անսպաշտպան երկիրն իւր զօրեղ հարևանից աւերիչ հարուածներ ստացաւ: Տիգրան խլեց Կապադովկիայից նրա արևելեան մասը՝ Մելիտինէն և միացրեց հանդիպակահայեաց Հայկական Սոֆէն նահանգին, որով նա իւր ձեռքը ձգեց Հայկական ու Փ. ասիական առևտրական մեծ պոզոտան Սուլլայի մահից յետոյ Հայկական զօրքերը նոյն իսկ Կապադովկիա մասն և նրա մայրաքաղաք Մաժաքի (յետագայում Կեսարիա) և այլ 11 յունական կազմակերպուած քաղաքների բնակիչներին Հայաստան տեղափոխեցին: Սելևկեան տարրալուծուած թագաւորութիւնն էլ չկարողացաւ բնդգիծութիւն ցոյց տալ Ասիայի այս նոր արքայից արքային: Այստեղ՝ եգիպտական սահմանից հարաւ մինչև Մարաստանի Աշտարակը (Կեսարիա) իշխում էր հրէական թագաւոր Աղէքսանդր Իաննէասը (Ianneas), որ իւր ասորի, արաբացի և եգիպտացի հարևանների ազատ քաղաքների հետ կռուելով իւր իշխանութիւնը քայլ առ քայլ ընդարձակել ու ամրացրել էր: Ասորիքի մեծամեծ քաղաքները՝ Գազա, Մարաստանի Աշտարակը, Պաղոմիս, Բերէա փորձում էին իրանց անկախութիւնը պահել մերթ որպէս

և Եդեսիա, Կալիրիա (Kallirhoe) և Խառան քաղաքներում բնակեցրեց (Plin h. n. 5, 20, 85, 21, 86-28, 142): Այդ մասին Պլուտարքոսն էլ պատմում է, որ Տիգրան վրանաբնակ արաբների բարբերը փոխելով, իւր պետութեան մօտեցրում բնակեցրեց վաճառականութիւնը նոցա միջոցով զօրեղացնելու համար: Թերևս այս պիտի հասկանալ այնպէս, որ բեզուինները, որոնք սովոր էին իրանց շրջաններում առևտրական պոզոտաններ բանալու և դրանց վրայ շինած մաքսատներում ապրանքներից մաքս առնելու (Մարքոս 14. 748), Հայոց թագաւորին մե տեսակ մաքսանենդի տեղ էին ծառայում և պարտական էին թէ իրանց և թէ նրա համար մաքս առնել Սփրատի վրայով անցնողները: Այս օսրոէնեան արաբները (Orei Arabes), ինչպէս կոչում է նոցա Plinius-ը, պէտք է որ նոյն այն արաբները լինին Ամանոս սարից իջած, որոնք նուաճուեցան Աֆրանուսից (Plut. Pomp, 39):

հասարակութիւններ և մերթ այսպէս կոչուած բռնապետները (Tyrannes) իշխանութեան ենթարկուելով, և մենկից շատ Անտիոք մայրաքաղաքն էր, որ համարեա բոլորովն անկախ էր: Գամակոսն ու Լիբանանի հովիտները նուաճել էր նաբաաների իշխան Արեատար: Վերջապէս Կիլիկիայում արտաբետում էին կամ ծովահէն աւազակները և կամ հռոմէացիք: Եւ ահա հազար պատառ եղած այս թագի համար Սելևկեան տան թագաժառանգներն ու իշխանները յամառարար կռիւ էին մղում, կարծես նոքա ուզում էին թագաւորութիւնը ծաղր և ծանակի առարկայ դարձնել: Ասորիքից, որ Լայոսի տան նման դատապարտուած էր յաւիտենական վէճերի և խառնակութիւնների, բաժանուում էին հէնց նրա սեփական հպատակները և նոյն իսկ պահանջներ էին անում ձեռք բերելու եզրիպտական դահլը, որ Աղեքոսանդր II-ի անժառանգ մեռնելով՝ թափուր էր մնացել: Ահա և դրա համար Տիգրան թագաւորը անխնայ նուաճումներ էր անում: Արևելեան Կիլիկիան հեշտութեամբ հպատակուեցաւ նրան և Սոլ (Solo) քաղաքի բնակիչները Կապադովկեցոց նման Հայաստան բերուեցան: Տիգրան արեւց նոյնպէս զէնքի ուժով Ասորիքի վերին մասին (բացի Որոնդ գետի օփին շինած քաջ ընդդիմադրութիւն ցոյց տուող Սելևկիա քաղաքից) և Փիւնիկէի մեծագոյն մասին: 74 թ. Հայերը դրաւեցին Պաղովիս քաղաքը և արդէն հրէական տէրութեան լուրջ վտանգ էր սպառնում: Սելևկեանց հին մայրաքաղաք Անտիոքը Տիգրանի արքայակայեաններից մէկն եղաւ: Արդէն 83 թ. Սուլայի և Միհրդատի դաշնագրութեան հետեւալ տարին, ասորական տարեգիրները Տիգրանին ներկայացնում են որպէս իրանց երկրի տէր և Կիլիկիան ու Ասորիքը որպէս հայկական սատրապութիւններ արքայից արքայի կուսակալ Մագադատի (Magadates) իշխանութեան տակ: Նինուէի Սաղմանասար և Սենեքերիմ թագաւորների ժամանակը կարծես յետ էր դարձել: Արևելեան բռնակալութիւնը (despotismus) նորից ծանրացաւ ծովափնեայ Ասորիքի առևտրական ազգաբնակու-

թեան վրայ, ինչպէս երբեմն Տիւրոսի և Սիդոնի վրայ: Ասիայի մեծ պետութիւնները նորից Միջերկրական ծովին հասան: Կիլիկիոյ և Ասորիքի ծովափերում նորից պատարաստ էր կէս միլիոն զօրքը: Ինչպէս երբեմն Սաղմանասար և Նաբուգոդոնոսոր հրէաներին Բաբելոն գերեզմարեցին, այնպէս էլ այժմ՝ նոր մեծ պետութեան բոլոր սահմաններից՝ Կորդուէնի, Ագիարէնի, Ասորեստանի, Կիլիկիոյ, Կապադովկիոյ բնակիչները յատկապէս յունական կամ կէս հելլենական քաղաքացիները ունեցած չունեցածով (եթէ թողնէին՝ յարքունիս կը գրաւուէր գոյքը) ստիպուած էին տեղափոխուել նոր արքայական քաղաքը, որ մէկն էր այն հսկայական քաղաքներից, որոնք աւելի շուտ ազգերի ոչնչութիւնն են ցոյց տալիս, քան իշխողի մեծութիւնը և որոնք եփրատի կողմերում արքայական գահի իւրաքանչիւր փոփոխութիւնից յետոյ նոր սուլթանի կարող հրամանի ներքոյ կարծես գետնից էին բուսնում: Վճիգրանի քաղաքը՝ Տիգրանակերտը, որ հիմնուած էր Միջագետքի սահմաններում՝ Տիգրիսի աջ ափին և պէտք է Հայոց նոր ձեռք բերած երկիրների մայրաքաղաքը լինէր, ¹⁾ Նինուէի և Բաբելոնի պէս մի քաղաք դարձաւ, 50 կանգուն բարձրութիւն ունեցող պարիսպներով և սուլտանիզմի անբաժան ընկեր պալատով, պարտէզներով և զէնքի ու զօրքի կայեաններով (parkanlage): Այս նոր արքայից արքան ուրիշ բաներում ևս չգաւաճանեց սուլտանական սովորութեան: Ինչպէս որ ընդհանրապէս մանուկ արևելքում թագաւորները տղայական երևակայութեամբ միշտ պէտք է թագ ի դլուխ երևային, նոյնպէս էլ Տիգրան ըստ այդմ, հասարակութեան յայտնուելիս՝ երևում էր իւր նախորդներին՝ Գարեհի և Քսերքսէսի պերճութեամբ ու փառահեղութեամբ, ծիրանի պարեգօտով, կէս սպիտակ կէս ծիրանի ներքնազգեստով, լայն եզրեայ սրնքազգեստով, բարձր գլխապատով (Turbanփաթթոց) և արքայական ապարօշով, ուր էլ որ նա լինէր,

¹⁾ Այդ քաղաքը Գիարեքերի մօտ չէր գտնուում, այլ Մծընի և Տիգրիսի մէջ, ոչ հեռու այս վերջինեց:

Թէ գնալիս և թէ կանգնելիս, նրան ծառայում էին և ուղեկցում սարկի նման չորս «թագաւորներ»: 1)

Այսպիսի շքեղութեան և փառքի հասած նոր արքայից արքան ի հարկէ ոչ մի պատճառ չունէր հռոմէացոց հետ կռիւ սկսելու, քանի որ «Հռոմն առանց պատերազմի նրա ձեռն էր տալիս իւր բոլոր դաշնակիցներին»: Բայց միւս կողմից Տիգրանի նախկին դաշնակից Միհրդատը, որ առաջ Տիգրանից էլ աւելի ճոխութեան շքեղութեան էր հասել, այժմ հռոմէացիներից սեղմուած, հնարներ էր փնտռում իւր պետութիւնը նորից ընդարձակելու և կորցրած նահանգները կրկին գրաւելու: Նա իւր ուժերն հաւաքելով նորից պատերազմ է յայտարարում հռոմէացոց 75-4 թ. ձմրանը: Նրա առաջին ջանքն է լինում այժմ նորից դաշն կռել Տիգրանի հետ. «բայց այդ անհեռատես մարդը մերժում է իւր աներոջ առաջարկը»: Միհրդատին յաջողում է մի զօրեղ բանակ կազմել կրկին և արշաւել արևմուտք՝ Փոքր Ասիոյ խորքերը, բայց հռոմէացոց կռուակալ Լուկուլլոսը նրան վերջնական կերպով յաղթահարում է Կարէյրա 2) քաղաքի մօտ և Միհրդատ կորցնելով իւր ամբողջ զօրութիւնը և հալածուելով Պամպէսից (որ այդ ժամանակ մի փոքրիկ վաշտի առաջնորդ էր), գալիս է Հայոց թագաւորի սահմաններն ապաւինում 72 թուին»: Արքայից արքայի երկրում նա ապաստան գտաւ, բայց միայն այդքան: Ճիշտ է, Տիգրան իւր փախտական աներոջ թագաւորական պատուով ընդունել տուաւ, սակայն նա մի անգամ էլ չկոչեց իւր պալատը, այլ պահեց նրան հեռաւոր սահմանային մի տեղում, որտեղ Միհրդատ մի տեսակ պատուաւոր բանաարկեալի կեանք էր վարում: 3)

Նրանից յետոյ հռոմէական զօրքերը հեղեղեցին Պանտական թագաւորութիւնը, որի տիրոջ, ինչպէս երևում է,

1) Տես III հատար 48—51 եր.

2) Նոր Կեսարիա. այժմ Նեկոսը. Ամասիայից ուղեղ արևելք: Գ. Ա.

5) III 63.

գտնէ առ այժմ չէր ուզում Հայոց թագաւորը հայրենի գահի վրայ նստեցնել: Մինչև այժմ մի քանի անգամ երկուստեք առիթ էր եղել Հռոմէացոց և Տիգրանի մէջ պատերազմ բացուելու, բայց թէ Տիգրան և թէ ծերակոյտը խոյս էին տուել, առաջինը՝ որովհետև կարիք չունէր դրան, զի առանց այդ էլ նա նուաճումներ էր անում, իսկ երկրորդը՝ որովհետև քաղաքականապէս նեղ դրութեան մէջ էր: Սակայն քաջ և հայրենասէր Լուկուլլոս վճռեց, ինչ էլ որ լինի պատերազմ սկսել Հայոց թագաւորի դէմ և համարեա հակառակ ծերակոյտի, Տիգրանի մօտ Անտիոք մայրաքաղաքը մարդ ուղարկեց իւր ձեռքն յանձնելու Միհրդատ արքային. մանաւանդ որ Հայոց թագաւորը անձնապէս վիրաւորել էր նրան իր նրան գրած թղթում ատաղոսը բաց թողնելով 1): Տիգրանից Պանտացոց թագաւորին ուղեւով, Լուկուլլոս միևնոյն ժամանակ պատերազմի շարժառիթ էր մէջ բերում, և որովհետև Հայոց թագաւորը մերժեց, ուստի Լուկուլլոս իւր ձեռքի տակ եղած սակաւաթիւ, բայց վարժ ու պատերազմների մէջ եփուած 2 լեզէոն կամ 15,000 զօրքով Եփրատն անցաւ, որով սկսուեցաւ Հայ-հռոմէական պատերազմը 69 թ:

Լուկուլլոս ուղղուեցաւ դէպի այն մեծ պողոտան, որ ձգւում էր Մծքինից հս. և միացնում էր Հայոց նոր շինած մայրաքաղաք Տիգրանակերտը 2) հին մայրաքաղաք

1) Գարագաշեան հին ու նոր պատմիչներից աննելով գրում է. «Գիւրին է գուշակել զգարժնս Տիգրանայ, որ արքեայն էր այնչափ յաջողութեամբ, ընդ պատգամաւորութիւն Առկաղղեայ՝ տալ ի ձեռս զՄիհրդատ ի ձաղանս: Ար աւելի յանդգնութեան էր՝ զօրավարն ի նամակի գրէր. «առ Տիգրան արքայ» փոխանակ արքայից արքայի, որպէս սովոր էր նա տալ դրոշմել ի դահեկանս իւր... Տայր պատասխանել Տիգրան թէ առանց թեկն ինչ ամեկոյ աներոյն իւրում՝ չկամէր աղարտել դանձին պատիւ տալով դնս ի ձեռս. և առ հատուցանելոյ զփոխարէնն թշնամանացն Առկաղղեայ՝ չեա նմա ի նամակին իւրում զյորջորջանաց անունն «իմպերատոր»: Գարագշ. Քն. պատմ. II 140. Գ. Ա.

2) Ար Տիգրանակերտը հաւանօրէն գտնւում է Մարզինի

Արտաշատի հետ: Արքայից արքան Տիգրանակերտումն էր
և քիչ առաջ վերադարձել էր Ասորիքից յառաջուց՝ ի նկա-
տի ունենալով հռոմէացոց հետ հետզհետէ բարդուող
խնդիրները՝ աշխարհակալ ծրագիրները Միջերկրական ծո-
վի նկատմամբ յետաձգելով: Նա հէնց նոր էր ծրագրում
Կիլիկիայից և Լիկաոնիայից յարձակուել հռոմէական մասի
Փոքր Ասիոյ վրայ և խորհում էր, թէ արդեօք հռոմէա-
ցիք իսկոյն կը թողնեն Ասիան, թէ գուցէ նախ քան այդ,
նոքա եփեսոսի մօտ մի ճակատամարտ կը տան—որ յանկարծ
իմացաւ Լուկուլլոսի յառաջխաղացութիւնը, որ սպառ-
նում էր Տիգրանին Արտաշատի հետ յարաբերութիւնը
խզելուն: Բօթաբերին նա գլխատել տուաւ, սակայն ծանր
իրականութիւնը դրանով չփոխուեցաւ. նա թողեց իւր
նոր մայրաքաղաքը և Հայաստանի ներսերը քաշուեցաւ,
որպէս զի այնտեղ հռոմէացոց դէմ զինուի. մի բան, որ
մինչև այժմ չէր արել: Նոյն միջոցին Միտրոբարդանէսը
պէտք է իւր մօտ եղած զօրքերի՝ և հարևան բեզուին ցե-
ղերից շտապով կազմուած խմբերով զբաղեցնէր հռոմէա-
ցոց: Սակայն հռոմէական բանակի յառաջապահը ցրեց
Միտրոբարդանէսի զօրքը իսկ Սեքստիլ զօրավարի խըմ-
բակը ջարդեց արարներին: Լուկուլլոս գրաւեց Տիգրանա-
կերտից Արտաշատ տանող ճանապարհը և հէնց այն պա-
հուն, երբ հռոմէական մի զօրաբաժին Տիգրիսի աջ ափով
հետևում էր դէպի հիւսիս խուսափող արքայից արքային,
Լուկուլլոսն ուղղակի ձախ դիմեց և հասաւ Տիգրանա-
կերտի առաջ: Նետերի այն անընդհատ տարափը, որով
պահնակ զօրքը հանդիպեց հռոմէացոց, և պաշարման մե-
քենաների նեֆտով այրումը հռոմէացոց համար իրանա-
կան պատերազմների նոր դժուարութիւններ առաջ բե-
րին: Քաղաքը պաշտպանում էր ամրոցապետ քաջ Ման-
կէսը, մինչև որ վերջապէս լայնածաւալ պետութեան

(Mardin) կողմերում և Մծբինից հեռու 2 անցքերի վրայ, ցոյց է
առել Sachau-ն (uber die Lage von Tigranakerta, Abh. der Berl
Akademie 1880) ուսումնասիրելով խնդիրը հէնց իւր տեղում,
աւելցնելով նրա որոշած տեղը գեո. անկասկած չէ:

ամեն կողմերից և նրա սահմանակից՝ հայ զօրահաւաքնե-
րին մատչելի տեղերից արքայական պահեստի զօրեղ գըն-
դեր հաւաքուեցան և հիւսիս արևելեան անցքերով մայ-
րաքաղաքը փրկելու հասան: Միհրդատեան պատերազմ-
ների մէջ փորձուած զօրավար Տաքսիլը խորհուրդ տուաւ
ճակատամարտից խուսափել և հեծելազօր դնելով շրջա-
պատել հռոմէական փոքրիկ խումբն ու սովամահ անել:
Սակայն երբ թագաւորը հռոմայեցի զօրապետին տեսաւ,
որը վճռել էր առանց պաշարումը վերցնելու ճակատ տալ
մօտ 10,000 մարդով իրանից 20 անգամ զօրեղ թշնամու
դէմ, և յանդուգն կերպով անցնում էր երկու բանակ-
ները բաժանող գետը, երբ նա մի կողմից շրջահայեց այդ
փոքրիկ խումբը, որ «պատգամաւորութեան համար չա-
փազանց բաղմամբ էր և պատերազմի համար չափազանց
քիչ», միւս կողմից իւր անհնարին (անթիւ) զօրակոյտը,
որի մէջ իրար էին հանդիպում Սև ու Կասպից ծովերի
ազգութիւնները և Միջերկրականի և Պարսից ծոցի ժողո-
վուրդները, որի ահաւոր, երկաթապատ նիզակազէն հե-
ծեաներն անգամ բաղմամբ էին Լուկուլլոսի ամբողջ
զօրքից և որի մէջ պակաս չէր նաև հռոմէական ձեւով զի-
նուած հետևակ զօրքը—այն ժամանակ վճռեց նա անյա-
պաղ թշնամու տենչացած ճակատն յօրինել: Բայց մինչ-
դեռ հայերը կռուի էին պատրաստում, Լուկուլլոսի սրա-
տես աչքը նկատեց, որ նոքա ուշացել են գրաւելու մի
բարձրութիւն, որին պէտք է տիրէր նրա հեծելազօրը: Լու-
կուլլոսն շտապեց 2 վաշտով գրաւել այդ բարձրունքը,
մինչդեռ նոյն միջոցին նրա թոյլ հեծելազօրը կողմնակի
յարձակմամբ աշխատում էր թշնամու ուշագրութիւնը
գարձնել այդ կէտից: Հէնց որ զօրապետը բարձրունքին
հասաւ, իսկոյն նա իւր փոքրիկ գունտը շուռ տուաւ ու
թշնամու հեծելազօրի քամակն անց կացրեց: Հեծելա-
զօրն ամբողջապէս շփոթուեցաւ և ընկաւ դեռ կարգին
չկազմակերպուած հետևակազօրի վրայ, որը փախուստ
տուաւ առանց նոյն իսկ կռիւ սկսելու: Յաղթողի բիւրեալ-

նր¹⁾, թէ ընկան 100,000 հայ և 5 հոսմայեցի և թէ թագաւորը դիտապատն ու ապարօշը ձգած ծածուկ անձանաչելի կերպով սակաւաթիւ այրուծիով փախստեամբ ազատուել է—իր փորպետ Սուլլայի լակոնական ձևով կազմուեցաւ Յամենայն դէպս 69 թ. հոկտեմբերի 6-ին տարած յաղթութիւնը կը մնայ միշտ իբրև հոսմի ուղմական պատմութեան մէջ ամենափայլուն աստղերից մէկը:

«Այդ յաղթութիւնը հետևանքներով որքան հարուստ, նոյնքան էլ փառաւոր էր: Տիգրիսից հարաւ Պարթևներից և Ասորիքից խլած բոլոր երկիրները դրանով ուղղափառութիւն (strategisch) դուրս եկան Հայոց տիրապետութիւնից և առանց այլեայլութեան յաղթողի ձեռքն անցան: Առաջին օրինակն եղաւ հէնց նորահաստատ երկրորդ մայրաքաղաքը: Նրա միջի բազմաթիւ յոյն բրոնզազրօսիկ գաղթականները բերդապահ զօրքերի դէմ՝ երևելով, հոսմէացոց խմբերի առաջ բաց արին քաղաքի դուռները և Տիգրանակերտը թողնուեցաւ զինուորների աւարառութեան: Այդ քաղաքն հաստատուած էր նոր պետութեան համար և յաղթող բազկի մի զարկով կործանուեցաւ նրա հետ մէկ տեղ: Հայոց սաարապ Մագաղատը արդէն հաւաքել էր Կիլիկիայից և Ասորիքից բոլոր զօրքերը Տիգրանակերտն ազատող գնդին օգնելու: Լուկուլլոս դարձաւ Ասորիքի հիւսիսային մասը՝ Կոմմոգէնէ և յարձակմամբ առաւ Սամոսատ մայրաքաղաքը: Նա չհասաւ բուն Ասորիքին, սակայն մինչև Կարմիր ծով տարածուող զանազան իշխանութիւններից և համայնքներից— յոյներից ասորիներից, հրէաներից, արաբներից— պատգամաւորներ եկան յաղթողին իրանց հպատակութիւնն յայտնելու և նրան գերիշխան ընդունելու: Նոյն իսկ Տիգրանակերտից արևելք ընկնող Կորդուէնի իշխանն ևս հպատակուեցաւ նրան: Սակայն Մծրինում, ուրեմն և Միջա-

1) Լատիներէն bulla խօսքի նուագականն է, որ նշանակում է ասմակուլուր, անդեկութիւն միտքէ հետաքրքրելը իրօքութեան մասին:

գեղքում դեռ կանգուն էր Հայոց արքայի եղբայր Գուռասի ոյժը: Լուկուլլոս ամեն տեղ յայտնուած էր որպէս պաշտպան հելլէն քաղաքացիութեան: Կոմմոգէնում նա իշխան կարգեց Սելևկեան տնից Անտիոքոս անուն մէկին: Անտիոքոս Ասիացուն, որ հայերի քաջուելուց յետոյ Անտիոք էր վերադարձել, Լուկուլլոսը Ասորիքի թագաւոր ճանաչեց: Բռնի Տիգրանակերտ բերած գաղթականներին նա արձակեց իրանց բնակութեան տեղերը: Արքայից արքայի անհամար պաշար՝ ու գանձը (գարի վերցրին 30 միլիոն միգրին, միայն զուտ փող Տիգրանակերտի մէջ 8000 տաղանդ, 12 1/2 միլիոն տալեր¹⁾) հնարաւոր դարձրին Լուկուլլոսի համար պատերազմի ծախքը լցուցանել առանց պետութեան գանձարանից փող ուզելու և իր զինուորներից իւրաքանչիւրին, բացի ամենառատ պաշարից, տալ նաև իբրև պարգև 800 դենար (240 տալեր):

«Հայոց արքայից արքան խիտ խոնարհեց, նա թոյլ բնաւորութեան տէր էր, ամբարտաւան՝ յաջողութեան մէջ, իսկ դժբախտութեան դէպքում՝ հեշտութեամբ յուսահատուող:»²⁾

Անշուշտ Տիգրան կը շտապէր դաշն կապել և հաշտութիւն առաջարկել հոսմէացի յաղթողին, եթէ որ չլինէր խորամանկ և շահախնդիր Միհրդատը, որ 70 թ. ազատուելով իւր քսանամեայ արգելումից, իւր թագաւորութեան սահմաններն էր գնացել, որպէս զի այնտեղից սպառնայ թշնամուն և այժմ՝ ամեն ջանք դորձ էր դնում, որ Հայոց թագաւորը չհաշտուի յաղթողի հետ, որից յետոյ արդէն իւր թագաւորութիւնը կրկին ձեռք բերելու յոյսը բոլորովին կանհետանար նրա համար: Ուստի նա խորհուրդ է տալիս Տիգրանին ինչ էլ որ լինի շարունակել պատերազմը և այդ փորձուած վախճանամեայ ծերունին, «որ համարեա հօր տեղ էր Հայոց արքայից արքայի համար և միջոց ունէր այժմ՝ անձնապէս ազդել նրա վրայ, իւր եռանդով նուա-

1733
1167

1) Մի տալերը մօտ 3 մարք է. 150 կոպ.
2) III 68—71.

ճեց այդ թոյլ մարդուն և ոչ միայն պատերազմը շարունակելու արամադրեց, այլ և իրան յանձնել պատերազմի քաղաքական և ուղղմական վարումը: Միհրդատի խորհրդով Տիգրան դիմում է Պարթևաց Հրահատ (Phraates) թագաւորին դաշնագրութեան համար, սակայն սա քաջ կշռելով իրերի վիճակը, լու է համարում հռոմէացոց հետ բարեկամ մնալ: Այն ժամանակ երկու արքաները դիմում են մի այլ միջոցի՝ պատերազմին կրօնական ազգային բնաւորութիւն տալ — արևելքի ինքնուրոյնութիւնը պաշտպանել արևմուտքի յարձակումներից: Եւ ահա այդ նպատակով ամեն կողմերից դալիս հասնում են անթիւ ու անհամար մարդիկ: Միհրդատ աւելի ուշք էր դարձնում ասիական այրուձիւս վրայ, մի մաս, որ անհամեմատ աւելի թոյլ էր հռոմէացոց մէջ: Պատերազմի ասպարէզը օրօշուեց, որ Հայաստանը լինի, ուր դեռ ստը չէին կոխել թշնամիները և որ «բնական յարմարութիւնների, ինչպէս նաև բնակիչների հայրենասիրութեան պատճառով շատ պատշաճ էր այդ տեսակ պատերազմավարական եղանակին»:

Լուկուլլոս, չնայած մի կողմից սենատի դժգոհութիւններին և միւս կողմից զօրքի ու զանազան զօրապետների արտօնջներին, իւր զօքն առաջ տարաւ և «տեսնելով, որ Տիգրանն ոչ պատրաստում էր հաշտութիւն առջարկելու կամ, ինչպէս Լուկուլլոսն ուզում էր, ոչ էլ մի երկրորդ գլխաւոր ճակատ տալիս, որոշեց Տիգրանակերտից դժուարանցանելի լեռնային տեղերով մտնել արևելեան Եփրատի (կամ Արածանի, այժմ՝ Մուրադ չայ) հովիտը՝ Վանայ ծովի արևելեան ամերով, այդտեղից էլ անցնել Արաքսի դաշտավայրը, որտեղ Արարատի հիւսիային փեշերի վրայ բուն Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատն էր շինուած արքայական ժառանգական պալատով ու հարեմով հանդերձ: Նա սպառնալով տոհմական թագաւորականյանին, յոյս ունէր Տիգրանին ստիպելու՝ ճակատ տալ կամ ճանապարհին կամ առնուազն Արտաշատի առաջ», և մի փոքրիկ վաշա թողնելով, առաջ է շարժւում: «Մակայն պատերազմական գործողութիւնների համար ամե-

նամեժ դժուարութիւն յարուցանողը Հայաստանի չափազանց կարճ ամառն էր: Ծովի մակերևոյթից 5000 կամ աւելի բարձր ընկած Հայկական բարձրաւանդակի վրայ էրգրումի մօտ հացահատիկը բուսնում է միայն յունիսին, իսկ սեպտեմբերին հնձելիս ձմեռն արդէն վրայ է հասնում: Ամենաշատը 4 ամառայ ընթացքում պէտք էր հասնել Արտաշատին և վերջացնել պատերազմական արշաւանքը:

«68 թ. ամրան կիսին Լուկուլլոս, շարժուելով Տիգրանակերտից, առաջ գնաց անկասկած Քիթլիսի անցքով և դէպի արևմուտք Վանայ լճի ամերով՝ հասաւ Մուշի և Եփրատի սարահարթը: Գնացքն ընթանում էր դանդաղ — թշնամու այրուձիւս, մանաւանդ հեծեալ աղեղնաւորների անընդհատ ու անտանելի ընդհարումների պատճառով, բայց առանց աչքի ընկնող արգելքի նոքա գրաւեցին դիրքերն ու Եփրատի անցքը, որ քաջաբար պաշտպանում էր հայկական հեծեալազօրը: Երևաց և Հայոց հեռակազօրը, բայց չյաջողուեց ճակատ յօրինել: Այսպիսով բանակն հասաւ Հայաստանի բուն սարահարթին և առաջ էր քայլում դէպի անձանօթ երկիրը: Նոքա դեռ մի կարգին դժուարութեան չէին պատահել, բայց արդէն թոշնամի այրուձիւս հետ ընդհարման և երկրի դժուար նցանելիութեան պատճառով յառաջխաղացութեան անխուսափելի ուշացումը բանակի համար ինքն ըստ ինքեան զգալի կորուստ էր: Նախ քան զօրքի Արտաշատ հասնելը վրայ հասաւ ձմեռը և հէնց որ Խալկիայի զինուորները ձիւն ու սառոյց տեսան, կտրուեց զինուորական կարգապահութեան թունդ ձգուած լաքը: Զօրքի մէջ իրապէս յայտնուած սպասամբութիւնը ստիպեց զօրապետին նահանջման պատուէր տալ, որ և տեղի ունեցաւ Լուկուլլոսի սովորական ճարպիկութեամբ: Յաջողութեամբ հասնելով Միջագետք, ուր տարուայ եղանակը դեռ թոյլ էր տալիս նորանոր ձեռնարկութիւններ սկսելու, Լուկուլլոս անցաւ Տիգրիս գետը և իւր ամբողջ զօրքով յարձակուեց այս կողմերում Հայոց ձեռքին մնացած վեր-

Ղին Մծբին քաղաքի վրայ: Արքայից արքան, որ արդէն Տիգրանակերտի դէպքից վարժուել էր, քաղաքին չմտեցաւ: Չնայած քաղաքի քաջ պաշտպանութեան, պաշարողներն յարձակմամբ առան մի մուժ անձրեային գիշեր և Լուկուլլոսի զօրքն այդտեղ գտաւ ոչ պակաս աւար և յարմարաւոր ձմեռանոցներ, ինչ որ գտել էր մի տարի առաջ Տիգրանակերտում: Սակայն նոյն ժամանակ թշնամու ամբողջ յարձակողական ոյժն ընկաւ Պոնտոսում և Հայաստանում մնացած հռոմէացի վաշտերի վրայ: Մի տեղ Տիգրան ստիպում էր հռոմէացի զօրավար Լուցիուս Փաննիուսին (որ առաջ Միհրդատի և Հերատորիոսի համար միջնորդ էր եղել) մի ամբողջութիւն քաշուել ու փախուել: Մի այլ տեղ Միհրդատ 4000 հայկական և 4000 պոնտական հեծեալներով դուրս էր եկել և որպէս ազատիչ ու վրիժառու, կոչ էր անում ժողովրդին երկրի թշնամու դէմ: Ամենքը միանում էին նրա զօրքերին: Հռոմէացի ցան ու ցիր եղած բոլոր զինւորներն սպանուեցին և մէջ տեղից վերցուեցին: ¹⁾ Նոյն իսկ Պոնտոսի հին զինւորներն ևս հռոմէացոց կողմից Միհրդատի կողմն էին անցնում և կարճ ժամանակում Միհրդատ կրկին իւր կորցրած թագաւորութիւնը ձեռք բերաւ: Բայց Լուկուլլոս, որ մտածում էր ինչ էլ որ լինի շարունակել պատերազմն Հայոց հետ և յաղթահարել, ստիպուած եղաւ իւր զինւորների գժգոհութեան պատճառով և սենատի նոր որոշման համաձայն (ձերակոյտը յաջորդ տարուան զօրապետութիւնն յանձնել էր Գլաբրիոնին) դէպի Փոքր Ասիա քաշուել: Նախ քան այդտեղ հասնելը, հռոմէացիները մի անգամ էլ պարտութիւն են կրում Միհրդատից Զիէլի (Ziela) մօտ: Երբ Լուկուլլոս իւր բանակով Փոքր Ասիա է մտնում, Փոքր Հայքի կողմից, ուր ժողովուած էին Տիգրանի փեսայ Մարաստանի տէր Միհրդատի և Հայոց զլխաւոր ուժերը, և կամենում է այդտեղ ճակատ տալ, զօրքերը չեն համաձայնում և Լուկուլլոսն այն պահին,

1) Տես III. 74—76.

երբ մօտ էր արշաւանքն ընդհանուր յաղթական վախճանով պատկեւու ժամը, ստիպուած էր տեղի տալ ձերակոյտին և զօրքին և առանց ընդհարուելու թշնամու կենդրանական ուժի հետ, քաշուել Փոքր Ասիայի հէնց այն տեղը, ուր հռոմէացիները կանգնել էին 8 տարի դրանից առաջ ձմրանը, նախ քան հայկական ու Փոքր Ասիական պատերազմների սկսուիլը:

Նոյն ժամանակները Հռոմում իր քաջութիւններով ու անձնական արժանիքներով յայտնի մի այլ զօրավար՝ Պոմպէոս այնքան հռչակ էր ստացել, որ ձերակոյտը նրան յանձնեց Արեւելքում գործող զօրաբաժնի հրամանատարութիւնը՝ թէ ցամաքի և թէ ծովերի վրայ միանգամայն: Եւ Պոմպէոս ոչ միայն արգարացրեց ձերակոյտի որոշումը, այլ և շատ առաջ գնաց իւր գործի հետանքներով: Գալով Արեւելք, նա եռանդուն կերպով պատրաստուեց Լուկուլլոսի սկսած և կիսատ թողած պատերազմը շարունակել Հայ և Պոնտացի միացեալ ուժերի դէմ: Պոնտական պալատում կարծում էին, թէ Պարթևների թագաւոր Հրահատն հիմա համաձայն կը լինի գաշնակիցներին միանալու, ի նկատի ունենալով նոցա տարած յաղթութիւնները: Իրա հակառակ հռոմէացի գեստանները գնացին Պարթևաց Տիգրոն (Կտէզիֆոն) պալատը գաշն կապելու: այդ հանգամանքին աւելի նպաստեցին այն շփոթութիւնները, որ բաժանում էին ձգում Հայոց արքայական տան մէջ: Արքայից արքայի համանուն Տիգրան որդին հօր դէմ ապստամբել էր, կամ այն պատճառով, որ համբերութիւն չունէր սպասելու ձերունի հօր վախճանին, կամ գուցէ եղբայրներից շատերին սպանող հօր կասկածամտութիւնից ազատուելու համար ապստամբութիւնն էր ընտրել իբրև միակ միջոց: Հօրից յաղթահարուած, նա մի խումբ նշանաւոր հայերի հետ խուսափում է Արշակունիների պալատը և այնտեղ ինտրիգներ է լարում հօր դէմ: Այդ էր պատճառը մասամբ, որ Հրահատը գաշնակցութեան համար երկու կողմից առաջարկուած պարզեւր—Միջագետքը՝ աւելի սիրով հռոմէացոց ձեռ-

քից է համաձայնում ընդունել և Լուկուլլոսի հետ Եփրատի ափերի նկատմամբ արած իւր դաշնադրութիւնը Պոմպէոսի հետ այժմ նորագելով, նոյն իսկ իւր համաձայնութիւնն է տալիս հռոմէացոց հետ Հայոց գէժ գործելու: Սակայն հռոմէացոց և պարթևների դաշնադրութիւնից էլ աւելի Տիգրան կրտսերը վնասեց Պոնտոսի և Հայոց թագաւորներին նրանով, որ նրա ապստամբութիւնը դաշնակից արքաների մէջ խռովութիւն ձգեց: Արքայից արքան գաղանապէս կասկածում էր, թէ մի գուցէ իւր աները մատ ունենայ իւր թոռան ըմբոստութեան մէջ (կրտսեր Տիգրանի մայր Կլէոպատրան Միհրդատի աղջիկն էր) և եթէ այդ հանգամանքը յայտնի բաժանման առիթ չէր էլ տալիս, այնու ամենայնիւ երկու արքաների համերաշխ դաշնակցութիւնը լուծուեց հէնց այն ժամանակ, երբ ամենից շատ կարիք կար դրանս¹⁾

Մինչդեռ միւս կողմից Պոմպէոս պարթևների դաշնակցութեամբ զորացած մօտ 40—50,000 սեփական բանակով մտնում է Պոնտոս և հարածելով Միհրդատին, երկուսով հանում են Տիգրանի սահմաններին: Փոքր Հայաստանում Միհրդատ մի վերջնական պարտութիւն է կրում՝ Նիկոպոլի մօտ և յուսահատուած շտապում է Եփրատի ափերը՝ միանալու Տիգրանի բանակին: Սակայն այդ յոյան էլ դատարկ էր: Միհրդատի երևակայական դաշնակցութիւնն այլ ևս գոյութիւն չունէր: Պոմպէոսի և Միհրդատի վերև յիշած կռիւների ժամանակ Պարթևաց թագաւորը ճնշուելով հռոմէացիներից և աւելի շուտ տեղի տալով հայ փախստական թագաժառանգին, յարձակուել էր զօրքով Տիգրանի վրայ և նրան ստիպել էր ամրանալ անմատչելի բարձունքներում: Թշնամի բանակն սխեց նոյն իսկ Արտաշատ մայրաքաղաքը պաշարել, բայց որովհետև պաշարոււմը երկար տևեց, Հրահատը իւր զօրքի մեծ մասով հեռացաւ, որից յետոյ Տիգրանը յետ մնացած պարթևական զօրաբաժինն ու իւր որդու առաջնոր-

դութեամբ գործող հայ գաղթականներին (emigrant) յաղթահարեց և ամբողջ պետութեան մէջ իւր օտրապետութիւնը կրկին հաստատեց: Ծառ հասկանալի է, որ այսպիսի հանգամանքներում թագաւորը արամադրուած չէր լինել նոր ի նորոց յաղթող հռոմէացոց հետ ընդհարուելու, աւելի քիչ Միհրդատի համար զոհուելու, որին նա այժմ աւելի քիչ էր զտահանում, քան երբ և իցէ՝ այն ժամից, երբ նրան իմացրել էին, թէ նրա ապստամբ որդին մտադիր է իւր պապի (Միհրդատի) մօտ գնալու: Այսպիսով նա միջոցներ ձեռք առաւ հռոմէացոց հետ մասնաւոր հաշտութիւն անելու և սակայն դրա վախճանին չօգտակելով, իւր յարաբերութիւնները բոլորովին կլտրեց Միհրդատի հետ: Սա հանելով հայկական սահմանին, լսեց, որ Տիգրան արքայից արքան նրան բանելու համար գլխագին է նշանակել 100 տաղանդ (150,000 տալեր) բանել է նրա գեղականներին ու հռոմէացոց յանձները Միհրդատին ուրիշ ճար չէր մնում, բայց եթէ քաջուել հիւսիս, իւր անձը մի կերպ ազատելու: Պոմպէոսը մտաւ Արաքսի հովիտը, իւր հաշիւը վերջացնելու Տիգրանի հետ: Համարեա առանց ընդդիմութեան նա հասաւ Արտաշատի կողմերը (ոչ հեռու երևանից) և բանակ դրեց քաղաքից դերմանական երեք մղոն հեռաւորութեան վրայ: Այնտեղ գնաց նաև արքայից արքայի որդին, որ յոյս ունէր հօր անկումից յետոյ Հայոց արքայական թագն ընդունել հռոմէացոց ձեռքից, ուստի և ամեն կերպ արգելքներ էր հանդէս բերում, որ հաշտութիւն չլինի հօր և հռոմէացոց մէջ: Սակայն Տիգրան վճռեց հաշտութիւն գնել հռոմէացիներից, ինչքան էլ որ թանկ լինէր դա:

Չիսով և առանց ծիրանու, սակայն արքայական ապարջով և գլխապատով նա հռոմէացոց բանակը գալով, ցանկանում էր դարապետին ներկայանալ: Լիկտորի պատուէրի համաձայն (ինչպէս պահանջում էր հռոմէական զինւորական կարգ ու կանոնը) նա իւր ձին ու սուրը յանձնում է օրիշներին և ըստ բարբարոսների սովորութեան, պրոկոնսուլի սաքն է ընկնում և ի նշան անդայման հպատա-

1) III 125.

կութեան՝ նրա ձեռք տալիս իւր ասարօշաւոր թագն ու խոյրը: Պոմպէոսը խիստ ուրախացաւ այս հեշտ յաղթութեան վրայ, բարձրացրեց խեղճացած արքայից արքային, դարդարեց կրկին արքայական նշաններով և թելադրեց խաղաղութեան պայմանները: Բացի պատերազմական դանձարանին 9 միլիոն տալեր (6000 տաղանդ) վճարելուց և զինուորներին առատաբար պարգևատրելուց, սրոնցից իւրաքանչիւրին ընկաւ 50 դենար (15 տալեր), թագաւորը հրաժարուով էր իւր արած բոլոր նուաճումներից, ոչ միայն Փիւնիկիայի, Ասորիքի, Կիլիկիայի, Կապադովկիական գաւառներից, այլ նաև Եփրատի աջ ափում ձգուած Սոփէնից և Կորդուէնից: Նա նորից սահմանափակուեց բուն Հայաստանով և այդպիսով վերջացաւ նրա մեծ թագաւորութիւնը (Արքայից արքայութիւնը): Մի հատիկ արշաւանքով Պոմպէոս կարողացաւ բոլորովին ընկճել և հպատակեցնել Պանոսի և Հայաստանի երկու զօրեղ թագաւորներին: 66 թ. սկզբում ոչ մի հռոմէացի զինուոր չկար այլ ևս հին հռոմէական կալուածքներից այն կողմը: Նոյն տարուայ վերջում Միհրդատը խոյս տուաւ առանց զօրքի Կովկասի կիրճերը և Տիգրան թագաւորը Հայաստանի գահ նստաւ ոչ այլ ևս որպէս արքայից արքայ, այլ որպէս հռոմէական աւատառու իշխան: Եփրատից արևմուտք Փոքր Ասիական ամբողջ երկիրն անպայման կերպով հռոմէացոց էր պատկանում: Յաղթական բանակը ձմերավայր ընտրեց նոյն գետի արևելեան կողմը Հայոց հողի վրայ վերին Եփրատի և Կուր գետի միջավայրը, որտեղ խտալացիք երբեմն իրանց ձիաներին ջուր էին խնցրել առաջին արշաւանքի ժամանակ:»

Պոմպէոս յաղթական դուրս եկաւ իւր առաջ դրած մեծ պատերազմից, Արևելքի և Արևմուտքի ընդհարման արդիւնքն եղաւ մէկի զօրեղացումը, միւսի ընկճումը: Սակայն մի բան խիստ աչքի է ընկնում: Թէև Տիգրան և Միհրդատ իրար հետ դաշն էին կապել օգնելու թէ պա-

տերազմների և թէ այլ վտանգների մէջ, բայց նոքա համարեա ոչ մի դործ իրար հետ չձեռնարկեցին: Ամենանեղ ճգնաժամին նոքա առանձին էին և նոյն իսկ իրար դէմ: Մերունի Միհրդատը՝ յոյսը կորելով իւր դաշնակցից ու կորցրած համարելով իւր փառքը, քաշուել էր Սև ծովի հիւսիսային կողմերը: Նրանից ապստամբու՞մ է ամենասիրելի որդին և հաւանական ժառանգը և Միհրդատ թշնամեաց ձեռքը չընկնելու համար Պանիկապէոն ամբուցում վերջ է դնում իւր կեանքին: Այսպէս մեռաւ Միհրդատ 63 թ. 66 տարեկան հասակում՝ 57 տարի կառուցարելուց և 26 տարի հռոմէացոց հետ կռուելուց յետոյ: Հօր մարմինը Փառնակէսն ուղարկեց յաղթողին ի նշան իւր՝ դէպի Պոմպէոսն ունեցած հաւատարմութեան:

Պոմպէոսն այնուհետև հպատակեցնելով Ասորիքն ու խաղաղացնելով Հրէաստանը և ամբողջ արևմտեան Ասիան հռոմէական կալուածք դարձնելով, սպառնական դիրք ըընեց պարթևների նկատմամբ. նախ որ Տիգրան Մեծին աւելի նախապատուութիւն էր տալիս, քան Տիգրան Կրտսերին՝ Պարթևաց Հրահատ թագաւորի դաշնակցին, և ապա հրամայում է ուղղակի բռնել Տիգրան Կրտսերին նրա ընտանիքով և չի բաց թողնում նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ Հրահատ միջնորդում է հռոմէացի զօրավարին իւր աղջկայ և փեսայի համար (Կրտսեր Տիգրանի կինը Պարթևաց թագաւորի աղջիկն էր): Պարթևները բորբոքում են հռոմէացոց փեսաելու համար զօրքով Հայաստան են մտնում, սակայն պատերազմը չըսկսած ստիպուած են լինում տեղի տալ Պոմպէոսի ամենատառ զօրութեան առաջ: Պոմպէոս պարթևներից առնելով՝ Մեծ Հայաստանին է միացնում Կորդուէնը և Միջագետքի հիւսիսային պողաւէտ մասը, այնպէս որ հռոմէացոց և պարթևների սահմանն է լինում՝ առաջուայ նման ոչ Եփրատը, այլ Ասորա - Միջագետքի անապատը, իսկ Սոփէնն ու Եփրատի ձախ ափը սկզբնապէս նշանակուած էր Կրտսեր Տիգրանին: Պոմպէոս զանազան կարգադրութիւններ անելով, վերադառնում է Հռոմ:

1) III 125—130.

Այսպիսով վերջացաւ արեւմտեան Ասիայի նուաճումը և նուաճողներն էին Լուիւլլոս և Պոմպէոս քաջ ու ազանդաւոր զօրավարները: Փառաւոր էր Պոմպէոսի ընդունելութիւնը Հռոմում: 61 թ. սեպտեմբ. 28 և 29-ին սարքած յաղթական գնացքն անցնում էր Հռոմի փողոցների միջից, տանելով իւր յետեից՝ բացի անթիւ ու անհամար գանձից՝ Ասիայի երեք մեծ ու կարող թագաւորների՝ Միհրդատի, Տիգրանի և Հրահատի որդոց, Հռոմը մեծարում և սքանչանում էր այն մարդով, որ նուաճեց Աֆրիկան ու Սպանիան, յաղթահարեց Ասիան ու ազատեց Հռոմը մարեւանդ սարուկների ձեռքից, որ յաղթեց 22 թագաւորների և Հռոմի անունը գեր ի վերոյ պայծառացրեց ու ահեղ և սոսկալի դարձրեց որևէ բազաբային այլ ուժի համար: Հայաստանը Պոմպէոսի գնալով, դարձաւ հռոմէական աւատառու թագաւորութիւն: Տիգրան այնուհետեւ երկար շաղրեց, նա մեռաւ 56 թ. փետրուար ամսին: ¹⁾

Տիգրանի որդին յիշում է Արտաւազդ, որ 54-ին արդէն Հայաստանի արքայական գահի վրայ էր: Նա սկզբում իւր հօր հպատակութիւնն ու դաշնակցութիւնը պահեց, բայց երբ առաջին եռապետութեան անդամ Կրատոս Արևելք եկաւ պարթևների դէմ կռուելու, Արտաւազդ երեսանց խօսք առաւ հռոմէացոց 10,000 հեծեալով օգնութեան հասնել, բայց իրօք ծածուկ դաշն կապեց Պարթևաց Որոզէս Ա. ²⁾ թագաւորի հետ և իւր քոյրը նրա Բակուր որդուն կնութեան տուաւ: Խառանի (Karrhae) մօտ (Եդեսիայից քիչ հարւ) հռոմէական լեգէոնները չարաչար պարտութիւն են կրում պարթևներից և մեծ վեղիրը Կրատոսի գլուխը իւր վեհապետին ընծայ է ուղարկում: Այնուհետեւ պարթևները Հայոց օգնութեամբ Ասորիք արշաւեցին: Պարթևների և հռոմէացոց այս ընդհարման արդիւնքն այն եղաւ, որ Հռոմի արքայապետութեան սահմանն էլի եփրտան եղաւ 50 թ.: ³⁾

1) Տես III 157, 342.
 2) Որոզէս Ա թագաւորել է 54—36. Գարադաշեան II 89.
 3) Տես III 341—352. Գ. Ա.

Տիգրան Մեծից յետոյ, երբ պարթևներն հեռոջեան զօրանալով արդէն հռոմէացոց դիմաց մի պատկանելի ուժ էին կազմել, Հայաստանը խաղալիք է դառնում այդ երկու մեծ պետութիւնների ձեռքին: Ըստ բերքան հանգամանքների, երբեմն պարթևներն էին գերակշռող տեղ բռնում և թագաւոր նշանակում: Հայաստանում իրանց ուղած մարդուն, շատ անգամ իրանց ցեղից, երբեմն էլ հռոմէացիները յառաջանալով դուրս էին քշում պարթևներին և հայկական գահի վրայ բազմեցնում իրանց թեկնածուներին: Իսկ հայերը, որանց ներքին շարժումներն ու յուզումները մեղ անյայտ են, մերթ Հռոմի, մերթ Տիգրանի գահակալներին էին թերւում: Խաղաղ անդադր վիճակ չի ունենում Հայոց աշխարհը և մի քանի դար Պարսից ու հռոմէացոց աչքի փուշ մնալով, վերջապէս կորցնում է իւր թագն ու հարստութիւնը Սասանեանների օրով, որոնք Հայոց Աշշակունի պետութեան վերջ դրին: ¹⁾

«Այն ժամանակ, երբ հայերը մրցում էին պարթևների հետ և Արաբսի արեւրում հաստատուած թագաւորութիւնն աշխատում էր Առաջաւոր Ասիայում մեծ պետութեան դեր խաղալ, պարթևներն ընդհանրապէս բարեկամաբար էին վերաբերում հռոմէացիներին, ինչպէս իրանց թշնամիների հակառակորդներին: Բայց Տիգրանին ու Միհրդատին յաղթելուց յետոյ հռոմէացիները Պոմպէոսի ներմուծած կարգերի շնորհիւ այնպիսի դիրք բռնեցին, որ դժուար թէ կարելի լինէր երկու պետութիւնների մէջ խաղաղութիւնը տեւական լինել: Հռոմէացիները նուաճել էին Կապադովկիան ու Մեծ ու Փոքր Հայաստանները, Կովկասեան հիւսիսային ցեղերը, Փոքր Մարաստանը կամ Ատրոպատէան. Կովկասեան սարերից և Կասպից ծովի արեւմտեան ափերից սկսած Հռոմին էր պատկանում: «Թէև Հելլէն ազգաբնակիւթիւնը Սև ծովի հարաւային ափերում

1) Հռոմէացոց ու պարթևների կռիւը Հայաստանում դեր խաղանութիւն ձեռք բերելու համար՝ Մոմբէն մանրապատում կերպով նկարագրել է, թէև միայն արտաքին դէպքերը: Գ. Ա.

և Կապադովկիայում՝ և Կոմմոգենում՝ այնպէս հաստատ հիւժք էր բռնել, որ կարող էր հռոմէական դերիշխանութեան դէմ դնել, բայց Հայաստանն հռոմէական բազմամեայ իշխանութեան տակ դարձեալ անհելլէն երկիր մնաց, անխղերի կերպով կապուած Պարթևաց պետութեան հաւատի ու լեզուի ընդհանրութեամբ և ազնուական ընտանիքների բազմաթիւ կապերով, տարազով ու սպառազինութեամբ։ Հռոմէացոց գուգազն ու հարկահանութիւնը Հայաստանում երբէք տեղի չունեցան։ Արդէն այն էլ շատ էր, որ այս երկիրն իւր սեփական բանակի կանոնադրման և նրա, ինչպէս նաև այնտեղ եղած հռոմէացի զինուորների ապրուստի համար կարողանում էր հարկաւոր ծախսը հոգալ։ Հայ վաճառականները միջնորդ էին հանդիսանում՝ ապրանքների փոխանակութեան ղանաղան երկիրներ՝ — Սիւլիսիա, Կասպից ծովի վրայով արևելեան Ասիա և Չինաստան։ Տիգրիսն ի վայր Բաբելոն և Հնդկաստան, արևմտեան կողմից նաև Կապադովկիա։ Ըստ երևոյթին շատ բնական կըլինէր քաղաքական տեսակէտից, որ հռոմէացիները իրանց հպատակ երկրից տուրք և մարտահարկ առնէին, սակայն նորա չարին այդ երբէք։ Հայաստանն այն պետութեան մէջ չէր, որի հետ նա կապուած էր ազգութեան կապերով, իսկ այս հանգամանքը նրա համար կարևոր նշանակութիւն ունէր այն կուռի մէջ, որ վարեցին հռոմէացիները իրանց արևելեան հաւանների հետ կայսրութեան ամբողջ ժամանակը։¹⁾

Երբ Հռոմը վտանգի մէջ էր եռապետների և ապա ազգամիջեան կռիւների ժամանակ, պարթևներն յառաջ են խաղում և մանում Ասորիք ու Փոքր Ասիա։ Սակայն Անտոնիոս, որ Արևելքումն էր, ծրագրում է ամբողջ Արևելքը նուաճել և արդէն մտքում նա բաժանել էր բոլոր երկիրներն իւր որդոց մէջ։ Հայաստանը մտադիր էր տալու Կլէոպատրայից ունեցած իւր Աղէքսանդր որդուն։ 36 թ. Վ. ա. աղաաուելով Կլէոպատրայի գրկից՝ Անտոնիոս

1) V 356—57.

զորքն առաջ տարաւ դէպի Ծայրագոյն Արևելք Հռոմէացոց համար ոչ սովորական ճանապարհով եփրատով ու Տիգրիսով, այլ նա «ուղղուեցաւ դէպի հիւսիս՝ դէպի Հայաստան և այնտեղ հաւաքելով իւր բոլոր ուժերը և բանակը զորեղացներով հայկական այրուձիով, դարձաւ մարական Ատրոպատէնի (Ատրպատական) սարահարթի ուղղութեամբ։ Նրա դաշնակից Հայոց թագաւորը կարող էր առաջարկել նրան սպառնական գործողութիւնների այդպիսի ծրագիր, որովհետև Հայաստանի թագաւորները շարունակ ձգտում էին այդ հարեան երկիրը նուաճել և Արտաւազդը (Տիգրանի որդին) կարող էր յոյս ունենալ, որ այժմ՝ կը յաղթէ իրան համանուն Ատրոպատէնի սարապին։ Բայց ինքը՝ Անտոնիոսը այդպիսի դիտաւորութիւններով չէր կարող առաջնորդուել։¹⁾ Կուցէ նա սուրմ էր պարթևների վրայ յարձակուել իրանց երկրի բուն կենդրոնից, յամենայն դէպս Անտոնիոս խիստ ընդդիմութեան է հանդիպում Ատրոպատէնում և «Հայոց թագաւորը յաջողութեան ամենաչնչին յոյսն անգամ կորցնելով, հաւաքում է իւր զորքերն ու նոցա հետ Հայաստան դառնում»։ Անտոնիոս անասելի տանջանքների հանդիպելով, ստիպուած էր յետ դառնալու հրաման կարգալ և մինչև Հայաստան հասնիլը անփոխարինելի զրկանքներ ու կորուստներ է ունենում։ Զօրքի 1/4-ը կոտորում է։ Հայաստանում Արտաւազդ նրան ընդունում է, Անտոնիոս սակայն առաջ է դնում մինչև Անտիոք՝ ճանապարհին կորցնելով դարձեալ 8,000 զինուոր։ Այդ անյաջողութեան պատճառը նա համարում էր Կապադովկիայի և Հայաստանի թագաւորներին և երբ Կեսարի ու Անտոնիոսի մէջ իշխանութիւնը բաժանելու համար անհամաձայնութիւն եղաւ, վերջինս 34 թ. Հայաստան եկաւ, նախապէս գըլխատել տալով Կապադովկիայի Արիարթ թագաւորին։ Անտոնիոսի Հայաստան դաշն, ինչպէս ինքն ասում էր Վերահամար է, որպէս զի բռնէ թագաւորին, որ մերժել էր

1) V 364.

եղիպտոս գնալ: Արիժառութեան այս գործադրութիւնը եղեւնական կերպով տեղի ունեցաւ խաբէութեանը և ոչ պակաս զաղբելի կերպով տօնուեց Աղէքսանդրիայում, ներկայացնելով Կապիտոլում տօնուող հանդէսների ծաղրանկար նմանողութիւնը: Արևելքին հրամայելու համար նշանակուած Անտոնիոսի որդին այդ ժամանակ Հայաստանի թագաւոր եղաւ և տնօնացաւ նոր դաշնակից Մարաստանի թագաւորի աղջկայ հետ: Մինչդեռ գերուած ու քիչ յետոյ Կլէոպատրայի ցանկութեամբ գլխատուած Հայաստանի Արտաւազդ թագաւորի աւագ որդի Արտաքսիասը (Արտաշէս), որին հայերը նրա հօր տեղ թագաւոր էին հռչակել, փախուտ տուաւ պարթևների մօտ: Այսպիսով թէ Հայաստան և թէ Մարաստան-Ատրոպատէան Անտոնիոսի իշխանութեան տակ էին կամ նրա դաշնակիցները: Պարթևների դէմ պատերամբ թէև յայտարարուած էր, բայց յետաձգուեց մինչև որ Անտոնիոս յաղթէ իւր արևմտեան սոսիսին՝ մրցակցին (Կեսարին): Հրահատ Գ (36-1) իւր կռից յարձակում գործեց Մարաստանի վրայ, սկզբում նա յաջողութիւն չունեցաւ, որովհետև Հայաստանում մնացած հռոմէական զօրքերն օգնում էին մարերին: Բայց երբ Անտոնիոս պատրաստուելով կուսել Կեսարի հետ, դուրս կոչեց այնտեղից իւր վաշտերը, պարթևները զօրեղացան, յաղթեցին մարերին ու թէ Մարաստանը և թէ Հայաստանը տուին Արտաշէս թագաւորին, որը ի վրէժ հօր գլխատման, հրամայեց բռնել ու սրահողխող անել Հայաստանում ցրուած բոլոր հռոմէացիներին: 1)

Ակցիումի և Աղէքսանդրիայի մօտ տեղի ունեցած Անտոնիոսի անկումից յետոյ Օգոստոս ինչքան էլ որ չուզենար իւր նախորդի լայն ու դժուար ծրագրերն իրագործել, պէտք է Հայաստանինու աճման գոհման անպատճառ գլուխ հանէր, որովհետև Հայաստանը Պարթևաց ձեռքն անցած դէպքում, հռոմէացիները կարող էին Արևելքում իրանց

1) Տես V 369.

ձեռք բերած հռչակն ու անունը կորցնել: Իսկ Հայաստանը ձեռք բերել, նշանակում էր Պարթևաց հետ կախ սկսել, որովհետև այդ երկիրը «իւր թէ բաղաբական և թէ աղբայնական համակրութիւններով աւելի հակուած էր պարթևների քան հռոմէացոց կողմը»: 1)

Ագոստոս իւր մօտ ապաւինած Ատրոպատէնի թագաւորին տուաւ Փոքր Հայքը, իսկ Տրդատին, որ անյաջող կերպով փորձել էր Հրահատի իշխանութիւնը խլել և Ագոստոսին էր դիմել, ուղարկեց Ատրիք, յոյս ունենալով այսպիսով, որ հռոմէացոց յայտնի թշնամի Հայոց Արտաշէս թագաւորի առաջը կանոնի:

«20 թ. երբ Ագոստոսը անձամբ Ատրիք եկաւ և լուրջ ու եռանդուն սկսեց գործել, նրա կամքին հնազանդուել սկսեցին արևելեան ազգերը: Հայաստանում Արտաշէս թագաւորի դէմ ելաւ մի զօրեղ կուսակցութիւն և ապստամբները դիմեցին հռոմէացիներին խնդրելով թագաւոր կարգել Հայոց Արտաշիսի կրտսեր եղբոր՝ Տիգրանին, որ անուած էր կոյսերական պալատում և այն ժամանակ ապրում էր Հռոմում: Երբ կայսրի խորթ որդին՝ Տիբերիոս Կլաւդիոս Ներոնը, 22 տարեկան մի երիտասարդ, զօրեղ բանակով Հայաստան մտաւ, Արտաշէս թագաւորն սպանուեց իւր իսկ ազգականների ձեռքով, իսկ Տիգրանը արքայական թագն ընդունեց կոյսերական մտխանորդից ճիշտ այնպէս, ինչպէս 50 տարի դրանից առաջ նրա Տիգրան պապը իւր թագն ընդունել էր Պամպէոսի ձեռքից: Ատրպատականը նորից անջատուեց Հայաստանից և Մարաց թագաւոր Արտաւազդի Արիորարզան որդուն տրուեց, որը նայնպէս անուել էր Հռոմում: Սակայն, ինչպէս երևում է, նա աւատական կախումն ունէր ոչ թէ հռոմէացիներից, այլ պարթևներից: Ոչինչ յայտնի չէ այն մասին, թէ արդեօք ինչ կարգեր ներմուծուեցին Կովկասի մօտակայ թագաւորութիւնների մէջ. բայց որովհետև այս թագաւորութիւնները յետագայում հռոմէա-

1) 471.

ցիների աւատական տէրութիւնների կարգին էին դասուում, հարկաւոր է ենթադրել, որ այդտեղ ևս հռոմէական ազդեցութիւնն այդ պահին յաղթող էր»¹⁾

Հռոմէացիներն այս ժամանակներում կարելի է ասել աւելի շատ հաշտ էին քան լարուած պարթևների հետ, որովհետև նոցա շահերը շատ քիչ էին ընդհարում: «Ընդհակառակը Հայաստանում հռոմէական գերիշխանութիւնը չունենալով բացի իրանից ուրիշ ոչ մի թեւ ու թիկունք, գժուարութեամբ էր կարողանում դիմանալ ազգային ընդդիմադիր կուսակցութեան: Տիգրան թագաւորի վաղաժամ մահից յետոյ նրա որդիները, կամ սոցա անուշով կառավարող պետական մարդիկը միացան այդ կուսակցութեանը: Հռոմէացիների կողմնակիցները դրա հակառակ հանդէս բերին միայլ իշխանի՝ Արտաւազդին, բայց նա չէր կարող յաղթահարել աւելի ուժեղ հակառակ կողմը: Հայկական այս ներքին խառնակութիւնները խոչընդոտ հանդիսացան պարթևա-հռոմէական բարեկամական յարաբերութիւններին: Հայերը, որոնք ընդհանրապէս հակումն չէին զգում դէպի հռոմէացիները, բնականօրէն աշխատում էին յենուել պարթևներին, իսկ Արշակունիները նոյնպէս չէին կարող մոռանալ, որ Հայաստանը երբեմն պարթևական թագաւորող տան կողմնակի մի ճիւղի իշխանութիւն էր: Առանց արիւնի եղած պատերազմները յաճախ ապարդիւն և վտանգաւոր են լինում: Բանն այն տեղ հասաւ, որ 6 թ. Ք. ա. այն Տիգրանիսը, որ 14 տարի դրանից առաջ Տիգրանին Հայաստանի աւատական դահն էր բազմեցրել, Հռոմի պատուէրով զօրքի գլուխն անցած պիտի նորից Հայաստան մտնէր և կարգ վերահաստատէր. հարկ եղած դէպքում նոյն իսկ ուժի դիմէր: Բայց կայսերական տան մէջ բարձրացած երկպառակութիւններն այստեղ ևս իրանց կործանիչ ազդեցութիւնն ունեցան: Տիգրանիս հրաժարուեց իւր խորթ հօր յանձնարարութիւնից, իսկ որովհետև նրան փոխարինող ուրիշ կայսերա-

1) Տես V 372—73.

կան զօրապետ չկար, ուստի հռոմէական կառավարութիւնը մի քանի տարի շարունակ կամայ ակամայ անձայն նայում էր պարթևների հովանաւորութեամբ Հայաստանում ինքնադուրի իշխող հակահռոմէական կուսակցութեան վրայ: Վերջապէս 1 թ. Ք. ա. նոյնպիսի յանձնարարութիւն ոչ միայն տրուեց կայսեր որդեգիր քսան տարեկան Գայոս Կեսարին, այլ և Հայաստանի նուաճումը, ինչպէս յոյս ունէր հայրը, պէտք է լինէր մեծամեծ ձեռնարկութիւնների սկիզբն և քսանամեայ թագաժառանգ իշխանի արևելեան այս արշաւանքը պէտք է լինէր նոյն իսկ Աղէքսանդր Մակեդոնացու դործի շարունակութիւնը... Հայաստանի նկատմամբ այս ձեռնարկութիւնն այնքան յաջող դուրս չեկաւ, որքան և Տիգրանիսինը: Հռոմի թագաժառանգն ու Պարթևաց թագաւոր շրահատը տեսակցութեան ելան Եփրատի կղզիներից մէկում, պարթևները նորից հրաժարուեցին Հայաստանից և Պարթևաց հետ լինելիք պատերազմի վտանգը վերացաւ և խանդարուած բարեշաւ յարաբերութիւնները գոնէ արտաքուստ վերսկսուեցին: Գայոս Հայոց թագաւոր դրաւ Մարաց թագաւորական տնից Արիտարզան իշխանին և Հռոմի գերիշխանութիւնը նորից հաստատուեց: Սակայն Հռոմի նկատմամբ լաւ չտրամադրուած հայերը առանց ընդդիմադրութեան չհամաձայնուեցին այսպիսի կարգադրութեան: Բանը ոչ միայն լեզէոնները Հայաստան քոչելու, այլ և ընդհարման հասաւ: 2 թ. Ք. յ. Հայոց Արտաղերա (Artageira) բերդի պարիսպների տակ մի պարթև սպայ խորամանկ միջոցով վերաւորեց երիտասարդ գահաժառանգին, որը ամսից աւելի վէրքից տանջուելով մեռաւ: Պետութեան և դինաստիական քաղաքականութիւնների ի մի խառնուիլն այս անգամ ևս վնասակար հետևանքներ առաջ բերաւ: Երիտասարդ իշխանի մահը փոխեց քաղաքականութեան ընդհանուր ընթացքը: Յետաձգուեցին շատ ծրագրեր: «Ծրագրի ամենասանհրաժեշտ մասը միայն կատարուած էր, Հայաստանը գրաւուած էր հռոմէական զօրքերով և պարթևների հետ վերանորոգուած էին հին բարեկամական յա-

րարերու թիւները, թէև այս յաջողութեան վրայ էլ մուշկ ստուեր էր ձգում գահաժառանգ իշխանի մահը:

Այդ յաջողութիւնը նոյնքան անհաստատ էր, որքան անհետանք էր 20 թ. փառաւոր արշաւանքի յաջողութիւնը: Հռոմի նշանակած Հայաստանի թագաւորները շուտով անձար գրութեան մէջ ընկան, ճնշուեցին հակառակ կողմի կուսակցութեան թագաւորներից պարթևների ծածուկ կամ յայտնի աջակցութեամբ: Երբ Հռոմում սնուած պարթևների Վոնոն (Vonones) թագաժառանգը հրաւիրուեց թափուր մնացած պարթևական գահը բազմելու, հռոմէացիներն յոյս ունէին յանձին նորահար նեցուկ գանել: Սակայն հէնց այդ պատճառով Վոնոն ստիպուած եղաւ գահից հրաժարուել, իսկ նրա տեղը բռնեց Մարաստանցի Արտաւանը (Artabanos), որ մեր կողմից Արշակունիներից էր, բայց պատկանում էր պարթևական Դակերի ցեղին և երեխայութիւնից արդէն տեղական բարքերին սովոր և եռանդուն մարդ էր (10 թ. Ք. յ.): Այդ ժամանակ հայերն համաձայնուեցին Վոնոնին իրանց թագաւոր ընդունել և այդ պատճառով Հայաստանն ենթարկուեց հռոմէական ազդեցութեան: Սակայն Արտաւանը չէր կարող թողլ տալ, որ նրա քչուած ոսոխը իւր գրացի երկրում թագաւորէր: Որպէս զի պաշտպանէ իւր կոչման ամեն կողմից անարժան իշխանին, հռոմէական կառավարութիւնը պիտի կուէր թէ պարթևների և թէ իւր սեփական հպատակների հետ: Այն ժամանակներում ծայրագոյն իշխանութեան հասնելով, Տիբերիոս իսկայն զէնքի չգիմեց, և Հայաստանում մի առ ժամանակ հակահռոմէական կուսակցութիւնը գերիշխող եղաւ: Սակայն Տիբերիոս երբէք մտադիր չէր հրաժարուել այս սահմանակից կարևոր երկրից:

Կապաղովկիայի ու Կոմմագենէյի թագաւորութիւնները վերջացնելով, Հռոմի կառավարութիւնը Գերմանիկ գահաժառանգին լիազօրութեամբ արևելք է ուղարկում գործերը կարկաղելու. նա գալիս է Հայաստան և սիւրբ իւր բարձր գիրքով հայերին կրկին հպտատեցնում է: Անըն-

դունակ Վոնոնին նա հեռացնում է և հռոմէացիներին հաւատարիմ մնացած տեղական ազնուականութեան ցանկութեամբ նոցա թագաւոր է նշանակում այն Պոլլիմոնի որդուն, որին Անտոնիոսը Պոնտոսի թագաւոր էր կարգել, այսինքն Չենոնին, կամ Արտաշէսին, որպէս կոչում էին նրան հայերը: Հայոց այս նոր թագաւորը մի կողմից ազգակցութիւն ունէր կայսերական տան հետ իւր մայր թագուհի Պլութագորի՝ և ապետ Անտոնիոսի թոռի կողմից: Միւս կողմից նա մեծացել էր տեղական սովորութիւններով, ճարպիկ որսորդ էր և խնձոյքների ժամանակ լաւ խմող: Մեծ թագաւոր Արտաւանն էլ հռոմէացի գահաժառանգի հետ խոհեմութեամբ բարեկամաբար էր վարուում, միայն խնդրում է հեռացնել Ասորիքից իւր նախորդին՝ Վոնոնին, որպէս զի վերացուն այն յարարերութիւնները, որ սկսուել էին նորա և դժգոհ պարթևների մէջ: «Տիբերիոս կայսրը քանի հաստատ կերպով պահում էր պետութեան զեկը իւր ձեռքում և քանի կենդանի էր Հայոց Արտաշէս թագաւորը, արևելքում խաղաղութիւն էր տիրում, բայց զառամեալ կայսրի վիրջին տարիները, այն ժամանակ, երբ նա իւր մենաւոր կղզու վրայ ապրելով պետական գործերը իրանց ընական ընթացքին էր թողել և չէր ուղում ոչ մի բանի խառնուել, մանաւանդ Արտաշէս թագաւորի մահունից յետոյ (մտ 34 թ.) ամեն բան նորից հին կարգով առաջ գնաց: Արտաւան արքան, հպարտանալով իւր երկարատև ու բախտաւոր թագաւորութեամբ և Իրանի սահմաններում ազրող ցեղերի գէմ բազմիցս տարած յաղթութիւններով և միևնոյն ժամանակ փոտահ լինելով որ զառամեալ կայսրը չի կամենայ պատերազմ սկսել Արևելքում, համոզեց հայերին թագաւոր հռչակել իւր աւագ որդի Արշակին՝ այսինքն հռոմէական գերիշխանութիւնը փոխել պարթևականի: Արտաւան Գ. այնքան առաջ գնաց, որ նայն իսկ սկսեց պահանջներ անել հռոմայեցիներից և աշխատեց Կապաղովկիան գրուել: Բայց Տիբերիոս քնած չէր. նա Վիտտելիոս զօրավարին արևելք է ուղարկում: Պարթև Արշակին, որին հայերը թագաւոր էին ընտրել,

նա հակադրեց վրաց թագաւորական տան պատկանող մի իշխան, Վրաց թագաւոր Փարասմանի եղբայր Միհրդատին և համոզեց թէ նրան և թէ ալբանների թագաւորին զէնքը ձեռին պաշտպանել հռոմէական թիկնածուն հայկական գահի վրայ: Կովկասի այն կողմն ապրող պատերազմասէր և ամեն մի զօրահաւաքի առաջարկները սիրով ընդունող ցեղերի միջից սարմատացիներն էին, որ վարձուելով հռոմէական սակով, բազմաթիւ խմբերով հաւաքուեցին Հայաստան խուժելու: Հռոմէացիների թեկնածուն իւր կողմից կարողացաւ կաշառուած պալատականների օգնութեամբ թունաւորել իւր մրցակցին և տիրել ամբողջ երկրին, նրա մայրաքաղաք Արտաշատի հետ միասին: Արտաւան Հայաստան ուղարկեց սպանուած թագաւորի փոխանորդ իւր միւս որդուն Որոդէսին (Orodes), իւր կողմից նոյնպէս աշխատելով Կովկասեան օժանդակիչ զօրքեր ձեռք ձգել: Բայց շատ քիչ վարձկաններ միայն կարողացան Հայաստան գալ: Իսկ պարթևական այրուձին չէր կարող գաղթել Կովկասեան ցեղերի դիմացիուն հետեակազօրին և սարմատացի ահաւոր հեծեալ ազնուաւորներին: Որոդէսը դաշտում տեղի ունեցած տաք կուռում յաղթուեց և իւր մրցակցի հետ մենամարտելիս ծանր վէրք ստացաւ: Այն ժամանակ Արտաւան ինքը Հայաստան եկաւ: 1)

Բայց Վիտտելիոս Ասորիքից զօրքերը քաշելով Միջագետք, երկպառակութիւն է ձգում պարթևական տան մէջ, այնպէս որ Արտաւան գահափոխուելով և կրկին թագաւոր ճանաչուելով ստիպուած է լինում վերջը խաղաղութեան գահն կապել հռոմէացիների հետ և ընդունել նրանց թեկնածու Միհրդատին Հայոց թագաւոր: Այդ ժամանակ, հեշտութեամբ ձեռք բերած այս խաղաղութիւնից յետոյ շուտով մեռնում է Տիրերիոս 37 թ. և նրա յաջորդ Գայոս Կալիգուլան՝ մի նախանձոտ, անմիտ ու անընդունակ մարդ, յետ է կոչում թէ Վիտտելիոսին և թէ Հայոց թագաւորին: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է

1) V 375—77.

որ այդպիսի բարեյաջող հանգամանքից կօգտուէր Պարթևաց թագաւորը ու նորից կընուածէր Հայաստանը) 1: Գայոս Կալիգուլային յաջորդեց Կլաւդիոս 41 թ. Սա սկսեց Տիրերիոս կայսրի ծրագրերն առաջ տանել Արևելքի նկատմամբ: Աքսորանքից ազատեց Միհրդատին և կրկին Հայաստան ուղարկեց թագաւորելու: Պարթևների երկրում Վարդան և Գոտարզ եղբայրների մէջ ազգամիջեան կռիւ կար գահի համար, որ նոցա զբաղեցնում էր, ուստի Միհրդատ իւր եղբօր ուղարկած զօրքերով կարողանում է յաղթել պարթևներին հաւատարիմ մնացած հայերին և նորից նուաճում է երկիրը 2):

Քանի որ պարթևների երկրում լիջնում էր թոյլ Գոտարզը, Հայաստանը մնում էր հռոմէացիների տիրապետութեան ներքոյ: Բայց հէնց որ կառավարութեան ղեկն անցաւ աւելի խոհեմ ձեռք և ներքին երկպառակութիւնները դադարեցին, Հայաստանի պատճառով կռիւները նորից սկսուեցին: Գոտարզի մահից և նրա յաջորդ Վոնոն Բ-ի կարճատե թագաւորութիւնից յետոյ գահ բարձրացաւ վերջինիս Վաղարշ (Vologasos-Վալադադ) որդին, իւր երկու

1) Հայաստանին տիրելու համար չկան պատմական ճշգրիտ տեղեկութիւններ. բայց որ այդ իրօք տեղի է ունեցել, յայտնի է պարզապէս Տակիտոսի ժամանակագրութիւնից 11.9: Հաւանօքէն այս իրողութեան է վերաբերում Յովսեփոսի (20, 3, 3) պատմածը Արտաւանի յաջորդի մտազրուութեան մասին, որ նա ուզում էր հռոմէացիներին հետ պատերազմ սկսել, որից իջուր աշխատում է յետ կատեցնել Ադիաբէնի սատրապ Իգատէսը: Յովսեփոսը (գուցէ նրանից աւելելով նաև Գարագաշեանը, Գ. Ա.) իհարկէ տխարմամբ Արտաւան Գ. ի յաջորդին Վարդան է կոչում: Արտաւանի անմիջական յաջորդը ըստ Տակիտոսի (Քրոնիկոն 11.8) լինում է նրա համանուն որդին, որին յետոյ Գոտարզը գահի հեռացրեց նրա որդու հետ միասին. այստեղ պէտք է հասկանալ այդ Արտաւան Ե-ին: V 379.

2) Պետրոս Պատրիկ խառնում է Վրաց և Բոսֆորում իշխող թագաւորների գործերը համանունութեան պատճառով. դրա համար պէտք է առաջնորդուել այս կէտում Տակիտոսով (ժամանակագրութիւն 12.18.)

եղբայրների՝ Տրդատի և Բակուրի անպայման համաձայն-
 թեամբ, մի բան, որ հաղուագիւտ էր այս տէրութեան
 մէջ։ Դա մի ընդունակ և խելօք կառավարիչ էր, նա շատ
 քաղաքներ էր շինել տալիս և շինելով ստորին Եփրատի
 ափերում՝ Վաղարշակերա (Vologasia) քաղաքը, յաջողու-
 թեամբ աշխատում էր Պարսիրայի վաճառականութիւնն
 այդտեղ տեղափոխել։ Նա չէր սիրում ծայրայեղ հապճե-
 պով ձեռք առած միջոցներ և աշխատում էր ըստ կարե-
 լւոյն խաղաղ ապրել իւր հզօր հարեանի հետ։ Սակայն
 հայաստանի յետնուածումը նրա հայրենի տան քաղաքա-
 կան գլխաւոր նպատակն էր, ուստի և նա էլ պատրաստ
 էր օգտուել ամեն մի յարմար առթից իւր նպատակին
 հասնելու համար։ Այդ ժամանակ, ինչպէս երևում է, այդ-
 պիսի մի առիթ կար։ Հայոց պալատում տեղի էր ունե-
 նում պատմութեան մէջ հաղուագիւտ ընտանեկան քրտո-
 մնելի ողբերգութիւններից մէկը։ Վրաց զառամեալ թա-
 դաւոր Պառատամանը մտածեց իւր եղբօրը (Միհրդատին)
 Հայոց թագաւորական դահից ձգել և նրա տեղը իւր հա-
 րադատ որդի Հադամիստին (Rhadamistos) նշանակելը։
 Իւր հօր հետ կուռած լինելու պատրուակով, Հադամիստ
 եկաւ իւր հօրեղբօր և աներոջ մօտ և սկսեց բանակցու-
 թիւնների մէջ մտնել նշանաւոր հայերի հետ վերայիշեալ
 նպատակով։ Երբ նա կողմնակիցներ հաւաքեց, Պառատաման
 52 թ. պատերազմ՝ սկսեց զանազան պատճառներով իւր
 եղբօր հետ և ամբողջ երկիրն ենթարկեց իւր կամ՝ աւելի
 ճիշդ իւր որդու իշխանութեան։ Միհրդատ գիմեց Գառնի՝
 բերդում եղած հռոմէացի բերդապահ զօրքին։ Հադա-
 միստ չհամարձակուեց այս ամբութեան վրայ դալ, բայց
 բերդակալ Յելիոս Պալլիոնը ստոր և կաշառակեր մարդու
 անուն էր վայելում։ Հարիւրապետը, որ նրա մօտ բերդա-

1) Գառնէի (Gorneae), որին հայերը Գառնի անունն են տա-
 լիս, մինչև այժմ յայտնի է իւր աւերակներով, Երևանից ոչ շատ
 հեռու դէպի արևելք. kiepert. Գա յայտնի Բաշ-Գառնի աւանն
 է. Գ. Ա.:

պետի պաշտօն էր վարում, զնաց Պառատամանի մօտ այն
 նպատակով, որ նրան համոզի հեռանալ յետ նահանջելու
 Նա խոստացաւ, բայց խոստումը չկատարեց։ Պալլիոնը իւր
 օգնական բերդապետի բացակայութեան ժամանակ սկսեց
 սպառնալ թագաւորին, (որ արդէն գուշակում էր իւր
 վիճակը), որ եթէ նա ինքն անձնատուր չլինի Հադամիս-
 տին, բախտի ձեռքին խաղալիք կլիժողնուի։ Հադամիստ
 կեանքից զրկեց թագաւորին, նրա ամուսնուն՝ Հադամիս-
 տի քրոջ և նրա որդւոյ, որովհետև սորա իրանց ծնողների
 դիակները տեսնելիս սուգ ու կոծ էին բարձրացրել։ Այս
 ճանապարհով հասաւ Հադամիստ Հայաստանի տիրապե-
 տութեան։ Հռոմէական կառավարութիւնն հարկաւ չէր
 կարող անտաքեր նայել այն դաժան և անսիրտ դործերի
 վրայ, որ կատարում էին հռոմէացի սպաների դործակ-
 ցութեամբ և չէր կարող թող տալ, որ իւր աւատական
 իշխաններից մէկը պատերազմ յայտնէր միւսին։ Այնուա-
 մենայնիւ Կապադովկիայի կուսակալ Յուլիոս Պելլինուսը
 Հադամիստին հայոց նոր թագաւոր ճանաչեց և Ասորիքի
 կուսակալ Ռամսիդիոս Կվադրատի մօտ գումարուած ժողո-
 վում այն կարծիքն յաղթող հանդիսացաւ, թէ միևնոյն է
 հռոմէացիների համար թէ ով կիշխէ Հայաստանում, եղբօր
 որդին թէ հօրեղբայրը։ Մի լեզուսով Հայաստան ուղար-
 կուած Լեգատին պատուիրուեց պահպանել իրերի առաջ-
 ուայ դրութիւնը (status quo) ցնոր կարգադրութիւն։ Այն
 ժամանակ պարթեաց թագաւորը ենթադրելով, որ Հռոմը
 շատ էլ եռանդուն կերպով չի պաշտպանի Հադամիստին,
 այդ վարկեանը յարմաւ հաւարեց Հայաստանի նկատմամբ
 իր վազեմի իրաւունքներն յայտնելու։ Հայաստանը նա
 նուիրեց իւր Տրդատ եղբօր և Հայաստան մտնող պար-
 թեական զօրքերն համարեա առանց կուռի տիրեցին ամ-
 բողջ երկրին և նրա 2 մայրաքաղաքներին՝ Տրդատնակեր-
 տին և Արտաշատին։ Երբ Հադամիստ փորձեց իւր ձեռ-
 քում պահել այն, ինչ որ չարագործութեամբ ձեռք էր
 բերել, հայերն իրանք գուրս քչեցին նրան։ Հռոմէական
 երկրապահ զօրքը, ինչպէս երևում է, Գառնիի անձնատուր

լինելուց յետոյ հեռացաւ Հայաստանից, իսկ Ասորիքից դուրս եկող Լեգիոնին կուսակալը հրամայեց վերադառնալ պարթևներէ հետ ընդհարումն ունենալուց խոստալու համարս:

Այդ եղաւ 54 թ: Հռոմն այս նոր թեկնածուի դէմ ուղարկեց Գոմետիոս Կորբուլոն զօրավարին 54 թ. որ հռոմէական զերիշխանութիւնը Հայաստանում պէտք է տարածէր: Վաղարշ իւր զօրքը յետ էր կոչել Հայաստանից պալատում վերակսած երկպառակութիւնների համար: Կորբուլոն երկար բանակցութիւններից ու լրջմիտ շրջահայեցողութիւնից յետոյ նոր լեգիոնով թարմացած 30,000 հոգով 58 թ. եփրատն անցնում է ու մտնում Հայաստան: Զօրքը Հայոց հողի վրայ է ձմերուժ: «59 թ. դարնանը Կորբուլոն սկսում է յարձակողական արշաւանքն Արտաշատի ուղղութեամբ: Հէնց նոյն ժամանակ հիւսիսից ներս են խուժում նաև վրացիները, որոնց թագաւոր Փառասմանը իւր սեփական շարագործութիւնը ծածկել ցանկանալով հրամայում է գլխատել իւր Հռադամիստ որդուն և աշխատում է իւր պատրաստակամութեամբ մտացնել տալ առաջուայ յանցանքը: Հայաստան խուժեցին նաև հարաւ — արևմտեան հարևան մոսխերը և հարաւից Կոմմոգէնի Անտիոքոս թագաւորը: Վաղարշ արքան ստիպուած էր հերկանների ապստամբութիւնը ճնշելու համար իւր պետութեան հարաւային սահմաններում մնալ և չէր կարողանում և կամ չէր կամենում անմիջական կերպով մասնակցել կռուին: Տրդատ քաջաբար դիմադրեց, բայց նա ոչինչ չէր կարող անել թշնամի ուժերի ահաբեկ գերազանցութեան առաջ: Նա իզուր էր աշխատում հասնել հռոմէացիների հազորակցութեան գծին, որով պաշար էին ստանում նոքա Սև ծովի վրայով Տրապիզոնից: Հայկական բերդերն առնուեցին և բերդապահ զօրքերը կոտորուեցին մինչև վերջին մարգը: Արտաշատի պատերի տակ մի կռուի մէջ ջարդուելով Տրդատ ընդհատեց անհաւասար կռիւը և փախաւ պարթևների մօտ: Արտաշատն անձնատուր եղաւ և այնտեղ Հայաստանի բուն սրտում

հռոմէական բանակն անց կացրեց ձմերուժ 60 թ. դարնանը Կորբուլոն ամբողջ քաղաքը հրի ճարակ դարձնելով դուրս ելաւ այգտեղից և երկրի մէջտեղով անցաւ միւս մայրաքաղաքին՝ Տիգրանակերտին, որ դանոււմ էր Տիգրիսի հովտում: Մծբինից հիւսիս: Զօրապետից առաջ արդէն ընթանում էր այն ահն ու սարսափը, որ ձգել էր երկրում Կորբուլոնը՝ այրելով Արտաշատը: Նա ոչ մի տեղ չուրջ ընդդիմութեան չպատահեց: Տիգրանակերտը կամաւորապէս բաց արաւ իւր դռներն յաղթողի առաջ, որն այս անգամ խելացի հաշիւներով ողորմածաբար վարուեց քաղաքի հետ: Տրդատ մի անգամ էլ փորձեց վերադառնալ և շարունակել կռիւը, բայց առանց դժուարութեան հեռացուեց: 60 թ. վերջում ամբողջ Հայաստանը Հռոմի հպատակ էր:

«Հասկանալի է, որ Հռոմում այլ ևս ուշք չէին դարձնում Տրդատի վրայ: Տիգրան գահիշխանը, որ իւր հօր կողմից շերտագէտ Մեծի թոռան որդին էր, մօր կողմից Կապադովկիայի Արքեղայոս թագաւորի թոռան թոռը, կնոջ կողմից Մարինեան թագաւորական տան ազգական և Աւգոստոսի ժամանակը Հայաստանում իշխող վաղանցուկ թագաւորներից մէկին ցեղակից, — այժմ ներսն կայսրից Հայոց թագաւորութիւնն ստացաւ և Կորբուլոնի աջակցութեամբ գահ բարձրացաւ 60 թ. նա կրթուել էր Հռոմում և ընդհանրապէս հռոմէական կառավարութեան գործիք էր: Հայաստանում մնաց հռոմէական երկրապահ զօրքը, որ բազմաթիւ էր 1000 զինուորից 3—4 հարիւր հեծեալներից և հեռականներից, որոնք պատկանում էին օժանդակիչ զօրքերին: Հայաստանի սահմանային երկիրների մի մասը բաժանուեց բուն երկրից և տրուեց Հայաստանի հարևան թագաւորներին՝ Պոնտոսի և Տրապիզոնի թագաւոր Պուլեմոնին, Փոքր Հայքի թագաւոր Արիստոբուլին, Վտաց Փառասմանին և Կոմմոգէնի Անտիոքոսին: Հայոց նոր թագաւորն իւր կողմից, ի հարկէ հռոմէացիների օգնութեամբ մտաւ սահմանակից պարթևական Արտաշատի նահանգը, յաղթեց տեղական կուսակալ Մոնոս

բաղին և այնպէս էր ցոյց տալիս, իբր թէ միտք ունի պարթևներէն այդ մասն էլ խլելու»:

«Մարծերի այս ընթացքն ստիպեց պարթևներին դուրս գալ կրաւորական գրութիւնից: Խօսքն այժմ՝ ոչ թէ Հայաստանը նորից ձեռք ձգելու, այլ պարթևական պետութեան ամբողջութեան մասին էր: Երկու մեծ պետութիւնների մէջ վազուց ի վեր պատրաստուող պատերազմն անխտ սպիտի էր թւում: Պարթևական մեծամեծների ժողովում՝ Վաղարշ նորից նշանակում է Տրդատին Հայոց թագաւոր, նրա հետ միասին ուղարկում է և զօրապետ Մօնեսին (Monaeses) հռոմէացի ուղարկատարի հետ կրօուելու: Պարթևները պաշարում են դրան Տիգրանակերտում, որ գրաւել էին հռոմէացի զօրքերը: Վաղարշ ինքը պատերազմական գլխաւոր ուժերն հաւաքել սկսեց Ասորիքի դիմաց՝ Միջագետքում և սպառնալ սկսեց Ասորիքին (61 թ. սկզբին): Կորբուլոնը, որ Կվադրատի մահից յետոյ միաժամանակ հրամանատար էր թէ Կապադովկիայի և թէ Ասորիքի զօրքերին, և խնդրել էր կառավարութեան՝ Կապադովկիայում և Հայաստանում առանձին կրօսակալ նշանակել, — առժամանակ երկու լեզիոն է ուղարկում Հայաստան Տիգր անին օգնելու, իսկ ինքը շարժում է դէպի Եփրատ Պարթևաց թագաւորին դիմաւորելու: Սակայն այս անգամ՝ ևս գործը ոչ թէ կաւով, այլ դաշինքով վերջացաւ: Վաղարշ լաւ գիտենալով իր սկսած գործի վտանգալից լինելը, ցանկութիւն յայտնեց ընդունել այն պայմանները, որ ապարդիւն կերպով առաջարկուած էին հռոմէացիների կողմից հայկական պատերազմից առաջ և համաձայնուեց, որ իւր եղբայրն Հայաստանն ստանայ որպէս Հռոմի աւատառու: Կորբուլոնն ընդունեց այդ առաջարկը. նա դադարեց Տիգրանին պաշտպանելուց, հռոմէական զօրքերը դուրս հանեց Հայաստանից և թոյլ տուաւ Տրդատին վերահաստատուել կրկին իւր տեղում, մինչդեռ պարթևական օժանդակիչ զօրքերն ևս հեռացան այնտեղից: Ի պատասխան այդ բանի Վաղարշ պատգամաւորութիւն ուղարկեց Հռոմ՝ և յայտնեց, որ իւր եղբայրը

պատրաստ է Հայաստանն ընդունել հռոմէական կառավարութիւնից, որպէս աւատական կալուածք»:¹⁾

Սակայն Հռոմն անբաւական մնաց գործերի այդպիսի ելքից և Լուցիոս Յեզնիսոս Պետին յանձնեց Հայաստանի նուաճման գործը: «Պետ անմիջապէս գործն սկսում է, Մելիտենէի (Մալաթիա) մօտով անցնում է Նիրատն ու մտնելով Հայաստան, ձեռք է ձգում սահմանային մօտիկ բերդերը: Սակայն տարածած եղանակների պատճառով նա ստիպուած էր դադարեցնել պատերազմական գործողութիւնները և հրաժարուել ենթադրաբար նոյն տարում գրաւուելիք Տիգրանակերտից: Բայց որպէս զի կարելի լինէր հեռեեալ գարնան խսկոյն առաջ շարժուել, Կորբուլոնի պէս սա ևս թշնամու երկրում ձմեռոցի բնակարաններ գրաւեց Ռանդէա քաղաքի մօտ, որ դանուում է Արածանու կամ Մուրդ չայի ճիւղերից մէկի վրայ, ոչ հեռու այժմուայ Խարբերդից (Charput): Իսկ բանակի ազխը կանանց ու երեխաներին տեղաւորեց այդտեղից ոչ հեռու անառիկ Ասսամոսատ բերդի մէջ»:²⁾

Վաղարշ օգտուում է յարմար առթից և իւր զօրքերը կրկին Հայաստան տանելով, պաշարում է Ռանդէա քաղաքը և նախ քան Կորբուլոնի Ասորիքից Պետին օգնութիւն հասցնելը, ստիպում է սրան անձնատուր լինել: «Անձնատուր լինելու պայմաններն հեռեեաներն են. հռոմէացիները պէտքէ Հայաստանից հեռանային, գրաւած բոլոր բերդերը վերադարձնէին և իրանց ձեռքում եղած ամբողջ պաշարը պարթևներին յանձնէին, որին մեծ կարիք ունէին սթրա: Վաղարշ իւր կողմից յայտնեց, որ չնայած այս պատերազմական յաջողութեան, նա պատրաստ է դիմել կայսերական կառավարութեան խնդրելու, որ իւր եղբայրը նշանակուի Հայոց թագաւոր որպէս հռոմէական աւատառու իշխան և համաձայն է այդ նպատա-

1) Տե՛ս V 386—388.

2) Տե՛ս V 389.

կով պատգամաւոր ուղարկել Հոռոմ՝ ներսնի մօտ»։¹⁾
 Վաղարշ ուղւում էր այսպիսով դործը կրկին խաղաղութեամբ վերջացնել՝ հաստատ գիտենալով, որ հռոմէացիների համար այդպիսի պարտութիւնները աւելի պատերազմական եռանդ են բորբոքում, քան ուժերը ջլատում։ Հռոմէացիները պատերազմ են հրատարակում և Կորբուլոնին Արևելքում լիազօր հրամանատար կարգելով, յանձնարարում են նրան Հայաստանի նուաճման դործը զէնքով գլուխ հանել։

«63 թ. դարնանը Կորբուլոնը, համաձայն իրան տուած հրամաններին, սկսեց յարձակողական շարժումն և իւր չորս լեգիոններն անցկացրեց Մելիտինէի մօտ Եփրատից Հայ-պարթևական պատերազմական գլխաւոր ուժերի դիմաց, որ հաւաքուած էին Առսամոսատում։ Բայց ռազմական գործողութիւնները կարևոր հետևանքներ չունեցան. առնուեցին միայն հակահռոմէական հայ ազնուականներին պատկանող մի քանի բերդեր։ Ընդհակառակը, նոյն իսկ այս արշաւանքն ևս գաշինքով վերջացաւ։ Կորբուլոնն ընդունեց նախապէս իւր պետութեան մերժած պարթևների կողմից արուած առաջարկները միայն այն պայմանով, (ինչպէս երևաց գործի ապագայ ընթացքից), որ Հայաստանը միշտ պատկանի պարթևական տան կողմնակի ճիւղերից մէկին, իսկ հռոմէական կառավարութիւնը առ նուազն՝ դատելով ըստ այդ համաձայնութեան ընդհանուր բնաւորութեան, համաձայն էր այսուհետև Հայաստանի թագն յանձնել ուրիշ ոչ ոքի, բայց միմիայն Արշակունիներից մէկին։ Դրա վրայ աւելացրին նաև այն, որ Ռանդէայում, հէնց այնտեղ, որտեղ հռոմէացիներն անձնատուր եղան պարթևներին, Տրդատը հրապարակաւ պէտքէ գլխից ցած առնէ արքայական թագը երկու կողմի զօրքերի առաջ և գնէ կայսեր պատկերի մօտ, խոստանալով ծածկել միայն այն ժամանակ, երբ կընդունուի կայսրից

1) V 390.

և անպատճառ Հռոմում։ Այս բոլորը կատարուեց 63»։¹⁾

«Թաղաղութեան պայմաններն հաստատուեցին և իւրադործուեցին։ Պարթև գահիշխան Տրդատն իւր խոստման համաձայն 66 թ. Հոռոմ մտաւ 3000 պարթևական հեծեալների ուղեկցութեամբ և իբրև պատանդ իւր հետ տարաւ իւր երեք եղբայրների և Ադիաբենի թագաւոր Մոնոբազի օրդիններին։ Նա ծունկ չողած խոնարհուեց իւր վեհապետի առաջ, որ նստած էր մայրաքաղաքի հրապարակում դրած կայսերական գահի վրայ և կայսրը խուռն ժողովրդի առջև նրա գլխին թագ դրաւ և կապեց արքայական ժագաւէնը։²⁾ Ծուտով երևան եկան օղտակար հետևանքներն այն բանի, որ ձեական կերպով տասը տարի առող այս պատերազմը երկու կողմից ևս զսպուած և նոյն իսկ՝ կարելի է ասել՝ իրաղաղութեամբ էր առաջ տարւում և այն բանի, որ այդ պատերազմն իրականապէս վերջացաւ Հայաստանի Պարթևաց կողմն անցնելով, պահելով միևնոյն ժամանակ աւելի զօրեղ արևմտեան տէրութեան նկատմամբ հարկաւոր յարգանքը։ Հայաստանն աւելի շատ կախումն ունէր հռոմէացիներից նոցա ճանաչած աղգային հարստութեան իշխանութեան տակ, քան այն թագաւորների իշխանութեան ժամանակ, որոնք տրբւում էին հայերին, առանց նոցա կամքին։ Հռոմէացի երկրապահ զօրքը մնաց առ նուազն Սոփէնի երկրում, որ անմիջական կերպով բաժանուում էր Եփրատով։ Արտա-

1) Տես 391—92.

2) Այս հատորի մէ այլ մասում Մոմզէն խօսելով Պարթև Արշակունիներէ կրօնի մասին՝ ասում է, որ քրմերը մի տեսակ խորհրդատու մարմին էին թագաւորներէ համար. յետոյ աւելացնում է. «Հայոց թագաւոր Տրդատը (խօսքը վերոյիշեալ Տրդատի մասին է), որ ծագմամբ Արշակունի էր, Հռոմ եկաւ մոգերէ ուղեկցութեամբ. նոցա ցուցումներով թագաւորն արշաւում էր, նոցա ցուցումներով ճաշում նոյն իսկ ներսնէ հետքը սիրով լսում էր այլազգի իմաստունների վարդապետութիւնները և ներկայ էր լինում այն ժամանակ, երբ մոգերն արտաբոսում էին չար ոգիներին»։ V 348.

չատը վերաշինելու համար խնդրուեց և ստացուեց կայսեր թոյլատուութիւնը, իսկ շինութիւններ կառուցանելու գործում ներոն կայսրն աջակցում էր թէ փողով և թէ գործավարներ ուղարկելով: Երկու գորեղ պետութիւնների մէջ, որոնք Եփրատով էին բաժանուում, ոչ մի ժամանակ դեռ այնպիսի բարեկամական յարաբերութիւններ չէին հաստատուել, ինչպէս Ռանդէայում տեղի ունեցած դաշնադրութիւնից յետոյ, ապա ներոնի կառավարութեան վերջին տարիները, դրանից էլ յետոյ Ֆլաւիանների տնից երեք կայսրների իշխանութեան օրով: 1)

Ներոն միտք ունէր մի մեծ արշաւանք գործել Արևելք, յատկապէս կովկասեան ցեղերին յաղթելու համար, մանաւանդ արաններին, որոնք ապրում էին Կովկասից հիւսիս և այդ ժամանակները խմբերով արշաւեցին Հայաստան, բայց իւր ծրագիրը ի կատար չածած 68 թ. սպանուում է: Այնուհետև հռոմէացիներն ու պարթևները շարունակում են խաղաղ ապրել, թէև առաջինները զինւորական ուժերն աւելացնում են Եփրատի կողմերում և վրաց Համոզիկա (Harmozika Թիֆլիզից քիչ հս. արմ.) բերդում գործ են պահում, սակայն խաղաղութիւնը չի խանգարում դրանով, մանաւանդ որ փաճառականութեան շնորհիւ Արևելքն ու Արևմուտքը կենդանի յարաբերութեան մէջ էին: Հէնց նոյն ժամանակ շինում է նաև Տիգրանից ոչ շատ հեռու Եփրատի ստորին հովտում Վաղարշակերտ քաղաքը: Սակայն չուտով այս յարաբերութիւնը փոխում է: Վաղարշի յաջորդ Բակուր Ա. 90—108 թ. դարձեալ հանգիստ է մնում, իսկ սրա եղբայր Խոսրովի ժամանակ իրերի ընթացքը փոխում է: Խաղաղութեան խանգարումը դարձեալ Հայաստանի պատճառով էր: Մի քանի կայսրներից յետոյ դա՛ է բարձրանում Տրայանոս կայսրը (98—117) և շայնական թափուր մնացած գահի վրայ առաջարկում է Բակուրի որդի Աշխադարին (Axidares). բայց Խոսրով արքան Աշխադարին

1) V 392—893.

անընդունակ էր համարում թագաւորելու համար և իւր ինքնագլուխ կամքով նշանակում է Բակուրի միւս որդուն՝ Պարթոմազիրիսին: 1) Ի պատասխան այս վարմունքի Տրայանոս պատերազմ է յայտարարում: 114 թ. նա մեծ բանակով Արևելք է արշաւում և որովհետև պարթևական պալատում կրկին երկպառակութիւններ կային, Տրայանոս անարգել դառն է շարժում: «Փոքր Հայաստանով մտնում է նա Հայաստան և գլխում է Արտաշատ, երբ նա հասնում է ճանապարհի վրայ գտնուած Էլէգիս բերդը, նրա ձուռ է գալիս Պարթոմազիրիսը և իր դիւից հանում է թագն այն յուտով, թէ այդ համեստութեան համար կը հաստատուի իւր իշխանութեան մէջ, ինչպէս երբեմն Տրդատը: Բայց Տրայանոսը վճռել էր դադարեցնել այդ աւատական տէրութեան կեանքը և Հայաստանը հռոմէական նահանգ դարձնել և ընդհանրապէս կայսրութեան արևելեան սահմաններն առաջ տանել: Այդ մասին նա յայտնեց պարթևական գահիշխանին ամբողջ բանակի առջև և հրամայեց նրան իւր շքախմբով իսկոյն հեռանալ բանակից ու դուրս ելնել հռոմէական հողից: Աղձուկ և իրարանցում ընկաւ, որի ընթացքում և մեռաւ Պարթո-

1) Որ Աշխադարը կամ Եքսիդարը (Exidares) Բակուրի որդին էր, Պարթոմազիրիսից առաջ Հայոց թագաւոր էր և գահադուրի է եղել Խոսրովի մեջոցով—պարզ է Դիոնի հատուածական պատմութիւնից 63, 17, նոյնն են ցոյց տալիս և Արքեանի երկու հասուկատները 16 (Müller), որոնցից առաջինն ըստ ամենայնի հաւանականութեան այն ճառին է վերաբերում, որով Աշխադարի շահերին պաշտպան որեէ մէկը զիմեց Տրայանոսին՝ Ἀξιδαρῆς δὲ ἐπὶ ἄρχεον χροί Ἀρμενίας οὐ μοι δοκεῖ εἶναι αὐ ἀπὸλοχον այս խօսքերին հետևում էր Պարթոմազիրիսի մասին եղած գանգառը, իսկ յետոյ պատասխանը (անկասկած կայսեր), որ նրա և ոչ Աշխադարի գործն է Պարթոմազիրիսի գործերը քննել, որովհետև նա որ քանդեց դաշնադրութիւնը, սրի համար և տուժեց: Թէ ինչ բանի համար է մեղադրում կայսրը Աշխադարին, պարզ չէ: Բայց Դիոնի մէջ էլ կայ, որ Խոսրովն ասել է, թէ Աշխադարը դուր չէ գալիս ոչ հռոմէացիներին և ոչ պարթևներին: V 388.

մաղիրիսը: Հայաստանն հպատակուեց իւր վիճակին և դարձաւ հռոմէական կուսակալութիւնս: 1)

Տրայանոս կայսրն յաղթական կերպով առաջ է դնում և Հայաստանի վիճակին են ենթարկում հետզհետէ ամբողջ Միջագետքը, Ադիարենէն. նա հասնում է նոյն իսկ Պարթևաց մայրաքաղաքին և աւար է վերցնում արքայական ոսկեձոյլ դահն ու թագաւորի աղջիկը: Բայց վերագաւանդիս իմանում է, որ ապստամբել են վերին Միջագետքն ու Բաբելոնը: 2) Ճանապարհին նեղուում է թշնամիներից և տեղ չհասած մեռնում է 117 թ. Ագրիանոսի 117—138 և Անտոնիոս Պիոսի 138—161 կառավարութեան ժամանակները փոխուում է Տրայանոսի քաղաքական այն խարհակարական միտումները և պետութիւնը կրկին հաշտ աչքով է նայում պարթևներին: «Հայաստանը դադարում է հռոմէական նահանգ լինելուց և առաջուայ նման Հռոմի հպատակ աւատական պետութիւն է լինում պարթևական թագաւորական տան կողմնակի մի ճիւղի կա-

1) 397—399.

2) Անհաւանական չէ, որ այդ միջոցին ապստամբէր նաև Հայաստանը. բայց երբ Գուսմիսը Հայաստանի նոյն ժամանակուայ թագաւորներ է համարում Միհրդատին և Սանատրուկին, որոնք ապստամբել էին Տրայանոսից և որոնք ըստ Մալալի խօսքերին՝ Տրայանոսի արշաւանքի ժամանակ թագաւոր էին Պարսկաստանում՝ նա այս ճանապարհով սխալ դիտողութիւններէ մէջ է ընկնում, խառնելով առանձին անհատները և ազգերի անունները և գործերի, իրողութիւնների պատճառական կապակցութիւնը քանդելով: Սակայն Մալալի աւանդախառն պատմութեան մէջ, ի հարկէ պատահում են և մի քանի պատմական իրողութիւններ, ինչպէս օրինակ Պարթամասպատի պարթևներին թագաւոր դրուելը Տրայանոսի միջոցով (զա Հայաստանի թագաւոր Խոսրովի որդին է, որ Պարթամասպատ է կոչւում). կարելի է նոյնպէս ճիշտ են Տրայանոսի Հռոմից դուրս գալը հոկտ. 114 թ. Սելևկիոս հասնելը դեկտեմբ. և Անտիոք մտնելը 115 թ. յունուարին: Սակայն այս տեղեկութիւնները, ինչպէս որ կան, պատմաբանը կարող է միայն աչքաթող անել և ոչ ուղղել:

ապարութեան ներքոյ: 1) Հռոմէական բերդապահ զօրքեր կային նաև Հայաստանում՝ Արտաշատից ոչ հեռու Վաղարշապատի մօտ: 2)

Ուրեմն իրերի դրութիւնը դարձեալ հին կերպարանքն է ընդունում. սակայն երկար չի տևում այդպէս «Status quo»-ի խանգարողները լինում են պարթևները: Հայաստա-

1) Ագրիանոս երեք չէր կարող Հռոմից ունեցած Հայաստանի աւատական կախումը վերացնել. նրա կենսագրի նկատողութիւնը—Armaniis regem habere permisit, cum sub Traiano legatum habuissent (20 դլ) հակառակն է ցոյց տալիս. բայց դրանից Ագրիանոսի կայսրութեան վերջին ժամանակները կապագովկիպի կուսակալի զօրքի մէջ գտնում ենք հայ զօրաբաժին (contingent). Պիոս ոչ միայն թոյլ չառաւ պարթևներին Հայաստան մտնել իւր խորհուրդներով (Vita 9), այլ իրօք Հայաստանը դարձրեց վասալ՝ աւատական էշխանութիւն (140—144 թ. փոզեր Eckhel 7. երես 15). Պիոսի ժամանակ Վրաստանն աւատական կախման մէջ էր գտնուում Հռոմից, որովհետև հակառակ դէպքում պարթևները չէին կարողանայ Հռոմ դիմել Վրաց թագաւորից գանգատուելու համար (Dion 69, 15:) Իսկ այստեղից հարկաւոր է եզրակացնել, որ Հայաստանն ևս գտնուում էր Հռոմից նոյնպիսի աւատական կախման մէջ: Ահա այդ ժամանակ Հայաստանում իշխող թագաւորների անուններն անյայտ են մեզ: Եթէ այն proximae gentes, որոնց իշխանութիւնը Ագրիանոսը որպէս վարձատրութիւն յանձնեց Տրայանոսի միջոցով պարթևական գահ բարձրացրուած Պարթև իշխանին, (Vita C. 5.) իսկապէս հայեր էին, որ սակայն անհաւանական չէ, այն ժամանակ այդ կարող է որպէս նոր ապացոյց ծառայել թէ Հայաստանի Հռոմից հաստատ կախման և թէ այն ըսին, որ Հայաստանում երկար ժամանակ իշխել են Արշակունիները: Նոյն իսկ Ἀρτήλιος πάρορος βασιλεύς μεγάλης Αρμενίας, որ Հռոմում իւր մեռած եղբոր Աերելիոս Միրիթատին մահարձան է կանգնեցնում, պատկանում է, նայելով նրա անուան, Արշակունեաց տան ին: Սակայն դժուար թէ դա նա լինէր, որին Վաղարշ IV Հայոց արքայական գահը քաղեցրեց և որին հռոմէացիները դահից զրկեցին: Եթէ այս վերջինը որպէս գերի Հռոմ բերուած լինէր, դա մեզ յայտնի կը լինէր և նա դժուար թէ իրան մի մահարձանի վրայ Մեծն Հայաստանի արքայ անուանէր:

2) 403.

նի վրայ հռոմէացիների սենեցած գերիշխանութիւնն ունէր նոյն այն ձեւը, ինչ որ գերմանական կայսրութեան գերիշխանութիւնը Իտալիայի վրայ: Դա թէև անբովանդակ էր, սակայն միշտ բռնաղբօսիկ մի յափշտակութիւն էր համարուում և իւր մէջ իսկ արգէն պարունակում էր պատերազմի սկզբնապատճառները: Ընդհարման վտանգ կար դեռ Ագրիանոսի ժամանակ. կայսրը կարողացաւ խաղաղութիւն պահել շնորհիւ Պարթևաց արքայի հետ ունեցած տեսակցութեան: Անտոնիոս Պիոսի ժամանակ, ըստ երևոյթիւն գարձեալ պարթևները Հայաստան մտնելու վրայ էին նրա եռանդուն ջանքերն սկզբում յաջողութիւն էին ունենում — Հայաստանն ազատել նոցա արշաւանքներից: Բայց նոյն իսկ բոլոր կայսրների մէջ համարեա ամենախաղաղասէր այս կայսրն անգամ, որի համար աւելի հաճելի էր մի հպատակի կեանքը պահպանել՝ քան հազար թշնամու սպանել, ստիպուած էր իւր թագաւորութեան վերջին տարիները պատրաստուել պաշտպանութեան և զօրեղացնել արևելեան բանակները: Հազիւ էր նա աչքերը փակել (161 թ.), որ վաղուց սպանացող փոթորիկը բրդաւ Վաղարշ IV արքայի հրամանով Պարսից զօրապետ Խոսրովը Հայաստան է մտնում և հայկական գահ է բարձրացնում Արշակունիներից Բակուր իշխանին: Կապադովկիայի Սեւերեան կուսակալն արաւ այն, ինչ որ իւր պարտքն էր՝ — հռոմէական զօրքերն անցկացրեց Եփրատ գետը: Էլէգիայի մօտ՝ այսինքն հէնց այն տեղ, ուր գարձեալ Պարթևաց ջանքերով Հայոց գահ բարձրացած Պարթևազիրիս թագաւորը ի զուր էր խոնարհուել Տրայանոս կայսրի առաջ նախորդ սերնդի օրով, երկու բանակներն իրար առան: Հռոմէացիների բանակը ոչ միայն կոտորուեց, այլ և եռօրեայ կռուի ընթացքում բուրբոյլին ոչնչացաւ: Դժբախտ հրամանատարը, ինչպէս երբեմն Վարոսը, ինքն իր կեանքին վերջ դրաւ: Արևելեան արքայի յաղթական օրքերը չբաւականացան Հայաստանի գրաւումով. նոքա անցան Եփրատն ու մտան Ասորիք:»¹⁾

1) 405—406.

Սակայն 162 թ. երկու կայսրներից մէկը Լուցիոս Աերոսը Արևելք է գալիս և պարթևները թուլանում են: «Հայաստանը շատ շուտով կրկին նուաճուած է. 163 թ. Կապադովկիայի կուսակալ Սաւատիոս Պրիսկ առնում է Արտաշատ մայրաքաղաքն ու աւերում: Դրանից ոչ հեռու հռոմէացիները շինում են և զօրեղ բերդապահ զօրքով ամրացնում մի նոր մայրաքաղաք Կայնոպոլիս-հայերէն նոր քաղաք, Վաղարշապատ (Էջմիածին)»¹⁾ անուամբ: Հետեւեալ տարին Մեծն Հայաստանի թագաւոր է նշանակուած Բակուրի փոխարէն Սոհեմը (Sohemos), ծագումով կրկին Արշակունի, բայց մինչոյն ժամանակ հռոմէացիներին հպատակ և հռոմէական ծերակոյտի անդամ:»²⁾ Այսպիսով

1) Հաւանօրէն Ռիսնին պատկանող մի հատուկտորի մէջ պատմ. ու մ է. որ Պրիսկը հիմնարկեց Հայաստանում Καίνη πόλις և այնտեղ հռոմէական բերդապահ զօրք դրաւ, իսկ նրա յաջորդ Մարիոս Վերոս ծնչեց այնտեղ բարեկուած ազգային ապրտամբութիւնը և այդ քաղաքն Հայաստանի գլխաւոր քաղաք յայտարարեց: Դա Վաղարշապատն էր Οὐαλαροσαπί κամ Οὐαλεροκτίστη ըստ Ադաթանգեղոսի), որ այդ ժամանակից Հայաստանի մայրաքաղաք դարձաւ: Կիպերան ինձ հաղորդեց, որ Կայնեպոլիս խօսքերն արդէն Ետիլաինքը (Stilting) քացաւորել է, որպէս թարգմանութիւն հայերէն նոր քաղաք անուանը: Մ դարտ հայ հեղինակներն մէջ այս սովորական անուան հետ միասին դորձածելի է նաև Վաղարշապատ երկրորդ անունը: Մովսէս Խորենացին ասում է Բարգեժանի խօսքից առնելով, որ այս քաղաքն յառաջ եկաւ քրդական այն դաղթականութիւնից, որ հաստատուել էր այնտեղ Տիգրան 2-րորդի ժամանակ, որ թագաւորել է ըստ նորա 150—188 թ: Այս քաղաքը պարսկով պատելը և նրա անունը Մովսէս Խորենացին վերագրում է 188—208 թ-ուականին: Որ այս քաղաքում 185 թ-ուականին Հռոմէական զօրեղ բերդապահ զօրք կար, յայտնի է արձանագրութիւնից C. I. L. III 6052.

2) Որ Սոհեմն Աքեմինիդ էր և Արշակունի (կամ իրան այդպէս էր ցոյց աւելիս) և թագաւորի որդի էր և թագաւոր, ինչպէս և Մեծն Հայաստանի թագաւոր լինելուց առաջ Հռոմի կոնսուլ և ծերակոյտի անդամ — այդ ասում է նորա ժամանակակից Iamblichos (10 դ. Փոտից (Photios) քաղածի մէջ): Նա ըստ ամենայն հաւանականութեան պատկանում էր Հեմեսի (Hemesa)

իրաւական տեսակէտից Հայաստանի քաղաքական դրու-
թեան մէջ ոչ մի փոփոխութիւն յառաջ չեկաւ, բայց նրան
Հոռոմի հետ կապող շղթաներն աւելի պինդ ձգուեցին: 1)
«Աւերոս կայսրը (193—211) երբ գահակալութեան կռիւ-
ները վերջացրեց ու Արևելք եկաւ, երկար պատերազմնե-
րից յետոյ Միջագետքի փոխարէն Հայաստանի մի մասը
պարթևներին տուաւ 198 և 199 թ. արշաւանքների հե-
տևանքն այն է լինում, որ «Միջագետքը նոր ընդարձակ
ազգական նահանգ կազմելու պատճառով Հայաստանն
արդէն չէր բռնում առաջուայ պէս երկու մեծ պետու-
թիւնների միջանկեալ մասը, այդ երկիրը կարելի էր
թողնել առաջուայ կարգերով և կայսրութեան ամբող-
ջութեան մէջ չմտցնել: Հայաստանին թոյլատրուած էր
ունենալ սեփական զօրք, որի պահպանութեան համար
հռոմէացիների կուսակալութիւնը նոյն իսկ յետագայում
բաց էր թողնում պետական դանձարանից օժանդակիչ
գումարներ»: 2):

Իշխողներն (Յուլիոս 20, 8, 4 և այլ տեղեր): Եթէ Iamblichos
բարբելոնացին գրել է նրա թագաւորութեան ժամանակ՝ ապա
այդ խօսքերը կարելի է հասկանալ միայն այն մտքով, թէ նա
Լուր առմանը գրել է Արտաշատում: Որ Սահեմը թագաւորել է
Հայաստանում Բահուրից առաջ, ոչ մի տեղ չի ասուած և
ճիշտ չէ, որովհետև ոչ Ֆրոնտոնի խօսքերը (Naber 127 եր). ոչ
էլ Գիոնի հատուածի մեջ ասածները չեն ցոյց տալիս Երկրորդ
անգամ գահ բարձրանալը, իսկ rex Armeniis datus անունով փո-
ղերը երբէք այդպիսի բան ենթադրել չեն տալիս: Յայանի չէ,
թէ ով էր Բահուրի նախորդը. պարզ չէ նոյնպէս, թէ արդեօք
գահը թափուր էր թէ որևէ մէկը կար նրա վրայ այն ժամանակ,
երբ նա թագաւոր կոչուեց այդ երկրի վրայ:

1) 407.

2) Երբ Հոռոմի և Հայաստանի մէջ վերանորոգուեցին նախ-
կին յարաբերութիւնները 218 թ. խաղաղութեան ժամանակ,
Հայաստանի թագաւորը արտայայտեց այն յոյսը, թէ կը վերըս-
կըսուի հռոմէացիներին ամեն տարուայ առած փողերը (Գիոն
8, 27. τοῦ Τιριδάτου τὸ ἀργύριον ὃ κατ' ἔτος παρὰ τῶν Ῥωμαίων εὐρίσκειτο
ἐλπίσαντος λήψεσθαι): Չի կարելի ենթադրել, որ Աւերոսի ժամանակ
և նրանից առաջ հռոմէացիներին հայերը հարկ էին տալիս. և

Աւերոսի որդին և յաջորդը՝ Անտոնինը թէև իւր հօր
քաջութիւնն ու ազգական հռաւուրթիւնը չունէր, բայց
ցանկացաւ շարունակել նրա քաղաքականութիւնը Արևելքի
նկատմամբ: Կայսրութեան միացան Օսրոէնան ու Հայաս-
տանը, երբ այս երկիրների աւանդական իշխողները կայ-
սերական պալատ կոչուեցին և այնտեղ դերուեցին: Բայց
այդ իրողութեան լուրը լսկ բաւական էր Հայաստանում
ապստամբութիւն առաջ բերելու: Արշակունի Տրդատը
թագաւոր հռչակուեց և պարթևներից աջակցութիւն
խնդրեց: Այն ժամանակ Անտոնինը (Կարակալա) պատե-
րազական մեծամեծ ուժերի գլուխն անցած 216 թ. Ա-
րևելք է գալիս՝ որպէս զի հայերին նուաճէ, իսկ եթէ
հարկ լինի՝ նաև պարթևներին: Տրդատն իւր գործը կա-
րած էր համարում, թէպէտ և Հայաստան ուղարկած
հռոմէական վաշտը զօրեղ ընդհարման հանդիպեց, Տրդատ
փախուստ տուաւ պարթևների մօտ: Հռոմէացիները պա-
հանջեցին փախուստի անհնար իրանց յանձնել, պարթևները
տրամադիր չէին նրա պատճառով պատերազմ բանալ,
մանաւանդ որ հէնց այդ ժամանակ գահակալական վէճեր
կային Վաղարշ V-ի որդոց՝ Վաղարշ VI-ի և Արտաւանի
մէջ: Նոցանից առաջինը հպատակուեց հռոմէացիների
կրկնակի հրամայողական պահանջին և Տրդատին նոցա
ձեռքը յանձնեց 1):

Անտոնինի յաջորդ Մարկիանոսի ժամանակ հաշտու-
թիւն եղաւ հռոմէացիների և պարթևների մէջ 218 թ. որով

այդ կը լինէր ընդհանրապատասխան այն բանին, ինչ
որ ասում է Գիոնը: Գործն այնպէս կարգադրուեց, ինչպէս
ասացինք վերևում: IV և V դարերում, երբ Կովկասեան սա-
րերում գտնուող Գարեալի կրճի մուտքը պաշտպանող Բերիպա-
րախ (Biriparach) բերդի պէտքերի համար պարսիկները, որ 364 թ.
խաղաղութեան գաշնագրից յետոյ այնտեղի տէրերն էին, Հոռ-
մից դրամով գումար էին ստանում, իսկ դա համարուել է
հարկահաւաքումն (Lydus de mag 3, 52, 53, Priscus fr. 31.
Mall.):

1) V 418.

Հայաստանը մնում էր Տրդատին, որ սակայն իւր տէրութիւնն ստացաւ հռոմէացիներից որպէս աւատառու իշխան¹⁾։

Այդ ժամանակները Պարսկաստանում տեղի է ունենում քաղաքական մի մեծ իրողութիւն, օտարամուտ պարթևների տեղ պետութեան գլուխն են ելնում Սասանեան արքաները, որոնք Կիւրոսի և Գոնրքուսի սերունդ էին համարում իրանց։ Արտաշիւր՝ սպանելով իւր հակառակորդ վերջին Պարթև Արտաւան V թագաւորին, գահ է բարձրանում և զօրեղ բանակ կազմելով, հռոմէացիների դէմ է դուրս գալիս, նախապէս յարձակուելով Մարաստանի և Հայաստանի վրայ, ուր ապաստանել էին Արտաւան V-ի որդիները։ Նրան պատասխանում է Աղեքսանդր Սևերոս կայսրը մի մեծ բանակ կազմելով և Արևելքը դալով. հռոմէացիները գլխաւոր ուժը կենդրոնացնում են Միջագետքում, մի բանակ էլ Հայաստան են ուղարկում։ Սակայն Մաքսիմինոս Թրակացու ժամանակ (255—258) Միջագետքն Արտաշիւրի իշխանութեան տակ է մտնում և պարսիկները կրկին պատրաստւում են Եփրատն անցնել։ Պատերազմը շարունակւում է Գորգիանոս Գ. կայսրի օրով, երբ հռոմէացիները և Սասանեան Շապուհ Ա. (241—272) թագաւորը դաշն են կապում, որով Հայաստանն ու Միջագետքը պարսիկներին է մնում և երկու պետութիւնների սահմանը կրկին Եփրատ գետն է լինում։ Սակայն Շապուհ չուտով փոխում է իւր քաղաքականութիւնը և իրան Արեաց և Անարեաց արքայ անուանելով, դուրս է գալիս աշխարհակալութեան։ 252 կամ 253 թ. նա գրաւում է Հայաստանը, այդ երկիրն ինքը կամաւոր կերպով ենթարկւում է նրան, անկասկած նոյնպէս գրաւուելով նախնական պարսից կրօնի և պարսկական կենցաղի վերանորոգումով։ Օրինաւոր Տրդատ թագաւորը հռոմէացիների մօտ ապաստան է փնտռում, իսկ թագաւորող տան

1) V 419.

միւս անդամները պարսիկների դրօշակի տակ են մտնում¹⁾։

Շապուհ 260 թ. գերում է Վեոպատիանոս կայսրին և չուտով ամբողջ Արևելքի մէջ հռոմէացիների տեղ անցնում են պարսիկները, որոնք ստիպւում էին կառել նաև Պալմիրայի դէմ։ Պալմիրայի Օգենատոս իշխանը, որ մի տեսակ կայսրի փոխանարգի դեր էր կատարում Արևելքում, յաջողութեամբ խլում է պարսիկներից Մծրինն ու Խառանը 264 թ. «Հաւանօրէն և Հայաստանը նորից հռոմէացիներին ենթարկուեց այդ ժամանակ»²⁾։

Երբ Արեւիխանոս կայսրն առաւ ու քանդեց Պալմիրայի ժամանակաւորապէս ծաղկած առեւտրական քաղաքը՝ կարելի է տեսլ թագաւորութիւնը 273 թ. նա այլ ևս չչարունակեց պարսիկներին հետ ունեցած պատերազմը, ոչ էլ նրա յաջորդ Պրորոս կայսրը։ Բայց սրա յաջորդ Արիլիոս Կարոս 282 թ. Հայաստան մտաւ և այնտեղ վերականգնեց առաջուայ կարգերը։ Սահմանում նրան պատահեցան պարսից դեսպանները և յայտնեցին, որ իրանք պարսիկները պատրաստ են զիջանել ամեն մի արդար պահանջի առաջ³⁾։ Սակայն Կարոս չի լսում և առաջ գնալով

1) 430. Ըստ Յունական աղբիւրի (Չանորա 12, 21) Տրդատ թագաւորը փախուստ է տալիս հռոմէացիներին մօտ, իսկ նրա որդիները պարսիկներին կողմն են անցնում։ Իսկ ըստ Հայոց պատմաւածքի, Խոսրով թագաւորն սպանւում է իւր եղբայրներից և նրա որդի Տրդատը փախուստ է տալիս հռոմէացիներին մօտ (Gutschmid. Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesch.) Թերևս պէտք է նախապատուութիւն տալ այս վերջին պատմաւածքին։

2) 434. Այդ յայտնի է այն ժամանակուայ գործերի գրութիւնից, սակայն դրա համար դրական ապացոյցներ չկան։ Այն ժամանակուայ կայսրների կենսագրութեան մէջ հայերն ընդհանրապէս չունին անկախ սահմանակից աղբիւրի թւումն են կանգնում։ (Valer 6. Trig Tyr. 30, 7. 18 Aurel 11. 27. 41) Սակայն այդ տեղեկութիւնները կազմում են լսկ արտաքին մասը և արժանի չեն վստահութեան։

3) Ընդհանրապէս մեզ ոչինչ նոր բան չեն յայտնում Հայաստանի մասին այն կատիածելի տեղեկութիւնները, թէ հայերը Պալմիրեանոսի գերումից յետոյ պարսիկներին կողմն են անցնում։

պաշարում և առնում է պարսկական շատ քաղաքներ: Նրա և նրա յաջորդի ժամանակ Հայաստանն ու Միջագետքը հռոմէացիներին են մնում: Սակայն հռոմէացոց ու պարսից կալուածքների և տիրապետութիւնների, կարելի է ասել, տևական ու աշխարհակալ Տրայանոսի դժածեղանակով սահմանները Դիոկղետիանոս կայսեր և Պարսից Ներսէ՛ թագաւորի ժամանակ են որոշուած:

Երբ Գալերիոս Մարսիմոսն՝ առաջին անգամ Արևելք գալով՝ անյաջող կերպով է գործն առաջ տանում և յաղթուում է, նրան օգնութեան է գալիս ինքը կայսրը միացեալ ուժերով, վճռական յաղթութիւն են տանում Ներսէ՛ի վրայ, աւար առնելով նրա հարեմն ու արքայական գանձերը: Ներսէ՛ն արքան հաշտութիւն է առաջարկում, համաձայնուելով հռոմէացիների կողմից արած բոլոր պահանջները կատարելու: Հռոմէական անմիջական իշխանութեան սահմանը ճանաչում է Տիգրիս գետը, հարաւային ամբողջ Հայաստանն ու Վանայ ծովը (Թոսպիտիս) մինչև Եփրատ, այսինքն վերին Տիգրիսի ամբողջ հովիտը հռոմէացիներին պէտք է պահանէր: Միջագետքին կից այս երկիրները նահանգ չգարձան, այլ հռոմէական Սոգէնի սատրապութեան պէս առաջուայ նման կառավարուեցին: Մի քանի տասնեակ տարի յետոյ այնտեղ մի ամուր բերդ ևս չինուեց Ամիգ (Դիարբեքիր) անունով, որ այնուհետև վերին Տիգրիսի հովտում հռոմէական դիւաւոր կենդրոն դարձաւ: Միաժամանակ հաստատուեցին նաև Հայաստանի ու Մարաստանի սահմանները. և ինչպէս Հայաստանի, նոյնպէս էլ Վրաստանի վասալական կախումը Հռոմից նորից հաստատուեց: Թաղաղութեան պայմանները յաղթողների վրայ կալուածային զրկանքներ չէին գնում, բայց հռոմէացիների համար շահաւէտ սահմանագիծ էին որոշում դրա,

իսկ պալմիրացոց վերջին ճգնաժամի բողէին պարսիկներն հետ Զինորիս թագուհու դաշնակիցներ էին հանդիսանում: Երկուսն էլ դորժերի ընդհանուր դրութեան ընտան հետևանքն էր: Որ Աւրելիանոսը շուտաճեց ոչ Հայաստանը և ոչ Միջագետքը, զբաւաղացոյց են մատամբ պատմաբանները լուութիւնը, մատամբ

որ յետոյ երկար ժամանակ զատում էր այս երկու պետութիւնների տիրապետութիւնների սահմանը, որոնք այդ սահմանի համար այդքան երկարատև կռիւներ մղեցին: Այսպիսով Տրայանոսի քաղաքական նպատակները լիապէս իրագործուեցին, բայց հէնց այդ ժամանակ հռոմէական կառավարութեան կայսրութեան կենդրոնը Արևմուտքից Արևելք տեղափոխուեց ¹⁾:

Հայոց պատմութեան մասին Մոմզէնի արած յիշատակութիւններն այստեղ վերջանում են: Ինչպէս մինչև այժմ ասածներից երևում է, գերմանացի պատմաբանը չի գրում մեր նախնական կարգաւորեալ պատմութիւնը, այդ չոր ու ցամաք յիշատակութիւնները մեզ ծանօթութիւն չեն տալիս հայոց հին կեանքի, նիստ ու կացի, քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական կողմերի մասին, այդտեղ ոչինչ չենք գտնի ներքին կեանքի մասին: Եւ միայն Հայաստանը չէ, որ այդպէս է ներկայանում Մոմզէնի «Հռոմէական պատմութեան» մէջ: Հռոմի նահանգները աւելի կամ պակաս չափով նոյն վիճակն ունին. Սպանիա, Հուենոսեան երկիրները, Աֆրիկա, Ստիական գաւառները համարեա նոյն դիրքով են պատկերանում մեր առաջ՝ անդոյն, կիսադէմ, աղքատ, չոր ու ցամաք: Եւ այդ զարմանալի չէ կրկնակի պատճառով:—

Մոմզէնի քառահատոր դրքի նպատակն է պատկերացնել հին Հռոմը, դրա նախնական փառքը, զինուորական-քաղաքական կեանքը, տնտեսական-ընտանեկան պայման-

Synesi-ի յիշատակութիւնը, թէ Կարենոս կայսրը (աւելի ճիշտ Կարոս) գտնուելով Հայաստանում, Պարսկական սահմանների հէնց մօտերքում սառնութեամբ է վարուել պարսից զեսպանների հետ և որ պարսից երկատարող արքան՝ վախենալով նոցա բերած տեղեկութիւններից, պատրաստակամութիւն է յայտնում հնարաւոր զինջողութիւնն անելու: Ես չեմ հասկանում, թէ ինչպէս Գուաշմիզը (Ztschr. d d. M. 3. 50) այս իրողութիւնը Պրոբոսին է վերագրում: Ընդհակառակն այդ շատ յարմար է գալիս Կարոսի պարսկական արշաւանքին:

1) V 445—446.

ները, նրա մտաւոր-բարոյական հասկացողութիւնները—մի խօսքով նա կամեցել է գրել Հոսով պատմութիւնը բոլոր կողմերից վերցրած՝ որքան այդ հնարաւոր էր՝ նայած ազբիւրներին. հասկանալի է, որ այլ ազգութիւններ, որոնք այսպէս թէ այնպէս գործ են ունեցել Հոսով հետ, յիշատակութեան պէտք է արժանանան այն չափով, ինչ չափով որ դորա շիումն են ունեցել հոսովայիներէ հետ. այս տեսակէտից յոյներէ մտաւոր-բարոյական կարողութիւնը բաւական շեշտում է Մոսկէն իւր պատմութեան մէջ. պարթեւները և ապա Մասանեանք արժանանում են իրանց կրօնի բարբերի և սովորութիւնների ընդարձակ յիշատակութեան. — Ինչու. որովհետև այդ երկու ազգութիւններն էլ որոշ չափով մեծ ազդեցութիւն են ունեցել հոսովայիների վրայ. յոյները մանաւանդ վճռական նշանակութիւն ունին նոցա նախնական կազմակերպութեան վրայ ևն. Ուրեմն թէ յոյները և թէ պարսիկները՝ բացի քաղաքական արտաքին յարաբերութիւնից, մտաւոր գորեզ շիում են ունեցել հոսովայոց հետ և փոխադարձապէս գորեզ կերպով ազդուել իրարից. Իսկ հայերը— նորա միայն քաղաքական յարաբերութեան մէջ էին. հոսովայիք բան չունէին սովորելու այդ ասիացի անկիրթ ժողովուրդներից և եթէ մի աննշան մտաւոր շիում էլ կար— հետևանք քաղաքական անընդհատ յարաբերութեան—այդ հայոց կողմից էր. Այնպէս որ հայոց կրօնի, ներքին կեանքի, բարբի ու սովորութիւնների պատկերը չէր պարզի հոսովայական կեանքի այս կամ՝ այն կողմը, մինչդեռ յունացն օրինակ, անհրաժեշտ էր:

Սակայն կար և մի այլ պատճառ, որ արդեւք էր հանդիսանում Մոսկէնին—նոյնիսկ եթէ նա կամենար— Հայոց պատմութիւնը հանդամանօրէն գրելու գործում, այդ ազբիւրների բացակայութեան փաստն էր. Մինչդեռ պարսից, եգիպտացոց, հրէից և մանաւանդ յունաց նախնի կրօնական-բարոյական կեանքը գուրս է գալիս նոցա սրբազան գրքերում և պատմաբանին առատ նիւթ մատակարարում, իհարկէ շուրջութեամբ վաւերական պատմութիւն

կազմելու համար. հայոց ներքին կեանքը գրելու, ոչ մի ազբիւր չունէր Մոսկէն և չէր էլ կարող ունեցած լինել, որովհետև չունինք:

Ահա այդ պատճառներով ներկայ աշխատութիւնս մի կմախք է, կարելի է ասել, որ շատ տեղ նոյն իսկ քաղաքական պատմութեան տեսակէտից ևս պակասաւոր է, Մոսկէն ևս, հետևապէս և նրա ձեռքի տակ եղած ազբիւրները, այդպէս պակասաւոր են ներկայացրել Յամենայն դէպս այս աշխատութիւնը կարևոր է այն տեսակէտից, որ Մոսկէնի պէս լարջ պատմաբանի երկար տարիների հետախուզական աշխատանքի եղբակացութիւնն է ամփոփում իր մէջ հայոց նախնական քաղաքական պատմութեան նկատմամբ. եւ ընթերցողը կարող է կատարելապէս փտտահ լինել, որ Մոսկէնի գրած Հայոց պատմութեան վերաբերեալ ոչ մի տող աչքաթող չի արուած այս աշխատութեան մէջ:

Յաւելում

Մոսկէն իւր աշխատասիրութեան մէջ մի քանի տեղ ակնարկներ է անում և մի տեղ որոշակի յիշում է, որ «Հայաստանը անխղիլի կերպով կապուած էր պարսից պետութեանը՝ հաւատի, լեզուի ընդհանրութեամբ և ազնուական ընտանիքների բազմաթիւ կապերով, զէնքով ու սպառազինութեամբ»¹⁾: Պատմագիրն, ինչպէս ասուեց, Հայաստանի ներքին դրութեան մասին չի խօսում, ուստի աւելորդ չի լինի այստեղ մէջ բերել Պարթևական և Մասանեան հարստութեանց ժամանակ Պարսկաստանում իշխող լեզուի ու կրօնի, պետական կազմի և դրութեան կարճատև ստուերագիծը, որ մի կողմնակի ճանադարհ է նաև Հայոց մասին մի ժողովուրդ գաղափար կազմելու համար:

1) Տես ներկայ գրքի եր. 28.

«Միակ մեծ թագաւորութիւնը, որի հետ ընդհարում էին հռոմէական սահմանները, իրանական տէրութիւնն էր, որի ժողովուրդը, ինչպէս հնումը, նոյնպէս և այժմ ամենից շատ յայտնի է պարսիկ անունով, և որ քաղաքակա նապէս մի ամբողջութիւն է կազմել Աքեմենիդների և նոցա առաջին արքայ Կիւրոսի ձեռքով, իսկ կրօնի տեսակէտից այդ ժողովուրդը միացած է դէպի Ահրու Մազդան և Միթրոն ունեցած հաւատով: Չարագացած հին ժողովուրդներից ոչ մէկն այնպէս վաղ և այնքան կատարեալ կերպով չէ լուծել ազգայնութեան միութեան պրոբլէմը, ինչպէս պարսիկները: Նոցա աշխարհը մի հարթ ու հաւասար, բնական և յարմարաւոր սահմաններով պաշտպանուած երկիր էր: «Հռոմէացիք պէտք է այժմ գործունենային պարթևների միջոցով վերանորոգուած պարսկական պետութեան հետ... Այստեղ յարմար կըլինի հաւաքել այն մի բուռն տեղեկութիւնները, ինչ որ մեզ յայտնի է պարսից պետութեան աչքի ընկնող առանձնայատկութիւնների մասին: Սակայն մեզ հասած աւանդութիւնները պատասխան չեն տալիս պատմաբանին անհրաժեշտ հարցերից մեծ մասին: Իրանց պարթև հարևանների և թշնամիների ներքին գրութեան մասին արևմտեան հեղինակները միայն պատահական տեղեկութիւններ են տալիս, որոնք իրանց հատուկորութեան պատճառով հեշտութեամբ կարող են սխալի մէջ ձգել: Իսկ եթէ արևելեան գրողները չեն կարողացել ընդհանրապէս իրանց աւանդութիւնների միտքը բացատրել և պահել դալոց սերունդի համար, ապա այդ պակասութիւնը ամենից շատ նկատելի է Արշակունիների ժամանակում, որովհետև յետագոյն իրանացիների աչքում թէ Արշակունեաց և թէ նոցա նախընթաց Մելիկեանց իշխանութիւնը համարուել է յափըշտակութեան շրջան» (Usurpation).

«Պետական կազմակերպութիւնն էապէս նոյնն էր, ինչ որ Աքեմենիդների ժամանակ: Հարստութեան հիմնադրի ցեղը շրջապատուած էր նոյն շքեղութեամբ և մեծարանքով, որ յարմար էր ժառանգական և Աստուծոց

կարգուած իշխանութեանը: Նրա անունն օրէնքով անցնում էր յաջորդներից իւրաքանչիւրին և նրան աստուածային պատիւ էր տրուում, դրա համար նորա յաջորդները կոչուում են նաև Աստուծոյ որդիք և բացի դրանից «եղբայր արև-աստծու և դիցուհի լուսնի», ինչպէս մինչև այժմ կոչուում են պարսկական շահերը: Սրբապղծութիւն էր համարուում արքայական տան անդամներից որեէ մէկից նոյն իսկ անակընկալ կերպով մի կաթիլ արիւն թափելը: Այս բոլորը քիչ սահմանափակումներով հանդիպում ենք և հռոմէական կեսարների կեանքում, և կարելի է դժբանցամբ են նոցա աւելի հին և զօրեղ արքաներից:»

«Թէև արքայական աստիճանը սերտ կ'ըպով կապուած էր արքայական ցեղին, սակայն և այնպէս գոյութիւն ունէր արքայաընտրութեան նման մի բան: Որովհետև նոր իշխողը պէտք է պատկանէր ինչպէս «Արքայական տան ազգակիցներին» խմբին, նոյնպէս և քուրմերի դասին, որպէս զի կարողանար գահ բարձրանալ, ուստի պէտք է գոյութիւն ունեցած լինէր մի որոշ գործողութիւն, որով հաւանօրէն այդ խմբերը ճանաչում էին նոր իշխողին: Ազգակիցներ ասելով չպիտի հասկանալ իհարկէ միայն Արշակունիներին, այլ և այն «7 տներին» — իշխանական ցեղերին, որոնք Աքեմենիդների ժամանակ հաւասարաբարունգ էին արքաներին և ազատ մուտք ունէին արքայից արքաների մօտ և որոնք նոյն այդ արտօնութիւնները պահում էին այժմ: Արշակունիների ժամանակ: Այդ ցեղերին էին պատկանում նաև պալատական ժառանգական պաշտօնները: Այդպէս օրինակ Սուրէնները, որոնց անուններն, ինչպէս Արշակունիները, միաժամանակ թէ յատուկ անուն էր և թէ պաշտօնի անուն, արքայական տնից յետոյ երկրորդ ցեղն էին կազմում և որպէս թագադիր իշխաններ՝ իւրաքանչիւր անգամ նոր Արշակունու գլխին խոյր էին դնում: Սուրէնները Սագաստանցի սկիւթներից էին հաւանօրէն: Նշանաւոր տեղ էին գրաւում նոյնպէս և գոթերը՝ արևմտեան Մարաստանից:

«Երկրի կառավարութիւնը գտնուում էր ստորագրեալ

Թագաւորների կամ սատրապների ձեռքում: Վեսպասիանի ժամանակուայ հստիէացի աշխարհագիրները ենթադրում էին, որ պարթևական պետութիւնը բաղկացած է 18 թագաւորութիւններից: Այդ սատրապութիւններից մի քանիսը պատկանում էր արքայական տան կողմնակի ճիւղերին—այդպէս օրինակ հիւսիս արևմտեան 2 նահանգները Ատրոպատենական Մարաստանը (Ատրպատական) և Հայաստանը (ինչ չափով որ դա պարթևական իշխանութեան տակ էր) այն գահի իշխանին էին յանձնուում, որը արքայական տան մէջ բարձրագոյն իշխողից յետոյ աւագն էր: Ապա միւս սատրապութիւններից նշանաւոր էին Էլիմայս կամ Տօշ (Susa) կոչուած երկիրը, որի սատրապը յատուկ իշխանութիւն ունէր և առանձին դիրք: Պարթևական պետութեան մէջ աւատական թագաւորութիւնները կառավարութեան եթէ ոչ բացառապէս՝ գոնէ գերակշռող և տիրադատով պայմանագրուած ձևեր էին, այնպէս որ սատրապներն իրանց իշխանութիւնն ստանձնում էին ժառանգարար, սակայն պէտք է հաստատուէին ծայրագոյն իշխանութեան կողմից: Այդ կարգերն ըստ ամենայն հաւանականութեան կոչնւում էին աւելի ստորին շրջաններում, այնպէս որ ցեղերի աւելի փոքր իշխանները և կառավարիչները նոյն յարաբերութեան մէջ էին սատրապների նկատմամբ, ինչ որ սօքա ծայրագոյն իշխանութեան նկատմամբ էին: Այդպիսով պարթևների մէջ ծայրագոյն արքայի իշխանութիւնը շատ սահմանափակուած էր յօգուտ ժառանգական ազնուականութեան, որի հետ նա պիտի բաժանէր իւր կառավարելու իրաւունքը: Այստեղ շատ յարմար է գալիս այն փաստը, որ ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը մասամբ կամ բոլորովին անազատ մարդկանցից էին բաղկանում և նոցա ազատ թողնել չէր թոյլատրուում:... Պարթևները մշտական զօք երթէք չեն ունեցել, այլ պատերազմի ժամանակ միշտ գուգազ էին հանում (աշխարհագոր), որ տալիս էին աւատական իշխանները և սոցա ստորագրեալ աւատական կալուածատէրերը և որ բաղկանում էր այդ վերջիններին ստորա-

գրուած անազատ մարդկանց ահագին բազմութիւնից: Պարթևաց պետութեան մէջ մեծամեծ քաղաքներն անգամ աւանների պէս էին. «դորա չունէին ոչ սեփական քաղաքազուխներ, ոչ համայնական խորհուրդ և դոցա կառավարութիւնը գտնուում էր արքայական պաշտօնեաների ձեռքին»: Թէև Պարսկաստանում կային յունական մի քանի օրինակելի քաղաքներ, բայց դորա բացառութիւն էին և չէին խանգարում ընդհանուր պատկերը: «Իրանի կրօնը, իւր միաստուածութեան մօտեցող պաշտամունքով» աստուածներից ամենաբարձրեալի, որ ստեղծել է երկինքն ու երկիրը և մարդկանց և ամենայն օգտակար բան իւր անպատկերաւորութեամբ ու հոգևորութեամբ, իւր խիստ բարոյականութեամբ ու ուզղութեամբ, գործնական կեանքն ու եռանդուն կենցաղավարութիւնը քաջալերելովը իւր հեռեկողների հողիններն այնպէս խոր է թափանցել, ինչպէս ոչ մի կրօն Արևմուտքում: Իրանում ազգային կրօնը կապուած էր ազգային պետական կազմին աւելի սերտ քան կելտերի մէջ: Օրինական արքայական ատիճանը Իրանում միաժամանակ նաև կրօնական հաստատութիւն էր և երկրի ծայրագոյն իշխանը թագաւորելու կոչուած էր համարուում բարձրագոյն աստուածութեան կամքով. նա ինքը որոշ չափով աստուածների կարգին էր դասուում: Փողերի վրայ միշտ պատկերացնում էին կրակապաշտների մի մեծ սեղան, որի վրայ թևապարում էր թեւաւոր Ահրամազդա աստուածը: Իրա կողքին խնդրողական դիրքով կանգնած էր աչքան աւելի փոքրիկ գծերով պատկերացրած, իսկ նրա դէմը՝ պետութեան նշանը: Իրա համեմատ և արտօնեալ դիրք ունէին Իրանի մէջ ազնուական և հոգևոր դասերը, Այդ կրօնի քրմերի, մոգերի մասին յիշուում են Աքեմենիդների դեռ հին գրքերում և Հերոդոտի պատմուածքներում և դորա հաւանօրէն առանց հիւրքի չեն համարուել պարսից ազգային հաստատութիւն: Գրմութիւնը ժառանգական էր, իսկ բոլոր քրմերը միասին կազմում էին եթէ ոչ ամեն տեղ, գոնէ Մարաստանում՝ մի առանձին դաս:... Ահրու-

մաղդայի քրմերը արքայի խորհրդականներն էին համարուում և նա սոցանից էր հարցնում՝ կարևոր հասարակական գործերի մասին... Իրանի կրօնը իւր գլխաւոր գծերով միշտ անփոփոխ է մնացել:

Պարթևաց պետութեան մէջ տեղական լեզուն էր իշխողը: Ոչ մի նշան չկայ, որ Արշակունեանց ժամանակ պարթևաց երկրում որևէ այլ լեզու տիրող եղած լինէր: Դա չի կարելի ասել նոյնպէս յունաց լեզուի համար, որով դրոշմուած կան շատ գրամներ, որովհետև դժբա ոչ թէ պարթևների կտրած փողերն են, այլ յունական քաղաքների, որոնք գտնուում էին պարթևաց երկրում և իրաւունք ունէին մայրենի լեզուով փոշ սեննալ:

Սասանեանց օրով Պարսկաստանի կազմն ու ներքին դրութիւնը չի փոխուում ընդհանուր առմամբ: Սասանեանց տիրոջան էր Մառայ Մաղդայի, Աստուած այսինչ (թագաւորի անուն) Արեթց (Արտաշիւրից յետոյ նաև Անարեաց) արքայից արքայ, աստուածային ծագումով՝ այդպէս էր համարեա նաև Արշակունեանց տիրոջը:

Արօնական տեսակէտից եւ մի էական փոփոխութիւն առաջ չի եկել, բայց կրօնն ու հոգևորականութիւնը պարտից ծայրագոյն արքաների իշխանութեան տակ այնպիսի ազդեցութիւն և զօրութիւն ձեռք բերին, ինչպիսին երբէք չեն ունեցել նորա պարթև թագաւորների ժամանակ: Ոչինչ անհաւանական բան չկայ, որ Մաղդայի կրօնը՝ կուռեւրով մի կողմից արևելեան բուդդայականութեան, իսկ միւս կողմից արևմտեան երկա-քրիստոնէութեան հետ, հետզհետէ փոխուեցաւ: Նոր հարստութեան հիմնադիր Արտաշիւրը, ինչպէս պատմում են և ինչպէս հաւանական է, եռանդուն կրակապաշտ էր և ինքը քրմական աստիճան ունէր, դրա համար, ինչպէս շարունակում են պատմել, այն ժամանակուանից մոգերի դատը դարձաւ ազդեցիկ և հպարտ, մինչդեռ դա մինչև այդ ժամանակ ոչ մի պատիւ չէր վայելում և ոչ էլ այդ ազատութիւնն ունէր, իսկ իշխողների աչքում նոյն իսկ նշանակութիւն էլ չունէր: Այն «ժամանակուանից պարսիկներն սկսեցին յարգել բոլոր

բարութիւն և խոնարհուել նոցա առաջ, դոցա խորհուրդներն ու նախագուշակութիւնները հասարակական դրածերի մէջ ղեկավարող տեղ գրաւեցին. ամենայն դաշնազրութիւն, իրաւունքների մասին եղած իւրաքանչիւր մի պէճ նոցա հայեցողութեան և վճռին էր պատկանում և պարսիկների համար ոչ մի բան արդար և օրինաւոր չէր, թիւզ որ հաստատուած չէր որևէ քրմի կողմից: Համաձայն գրան մենք գտնում ենք հոգևոր կառավարութեան այնպիսի կազմակերպութիւն, որ յիշեցնում է կայսրների և իշխանների պապերի և եպիսկոպոսների դրութիւնը: Իւրաքանչիւր մի շրջան ենթարկուած է մի աւագ մոգի (Magupat, Magierherr, նոր պարսկերէնում՝ Մովբետ-Mobedh). իսկ այս բոլոր մոգերը ենթարկուած են ծայրագոյն աւագ մոգին (Մովբետան Մովբետին-Mobedhan-Mobedh) արքայից արքաների օրինակով, որից և նա գերազանցում է Շուտով և երևան եկան քրմական այդպիսի իշխանութեան հետքերը, անփոփոխ ծիսարանը, մեղքի և բաւութեան համար եղած ճնշիչ հրամանները, դատարկ պատգամասութիւններով սահմանափակուած ու կախարդական արուեստով բաւախոնացող նոցա գիտութիւնը-այդ բոլորը միշտ եղել է զրահաշտական կրօնի մէջ, բայց դժբա ամենից շատ այս շրջանում՝ հասան իրանց կատարեալ զարգացմանը¹⁾»:

Վ Ե Դ

1) Պարթևները և Սասանեանների մասին տես V հատոր 389—350 և 411—416: